

b/h/s

Committed to Peace

sjećanje u pokretu

pedagoški alat o kulturi sjećanja

priručnik
dvd

drugo dopunjeno izdanje

Udruženje profesora i nastavnika
istorije/historije/povijesti
Bosne i Hercegovine

BIP

anne frank
house

 mreža za
izgradnju mira

 pax
christi

HUMANITY IN
ACTION
Bosnia and Herzegovina

 YHRBiH

sjećanje u pokretu
pedagoški alat o kulturi sjećanja
drugo dopunjeno izdanje

priručnik
DVD

Sarajevo, 2019

Naziv publikacije:

Sjećanje u pokretu -
Pedagoški alat o kulturi sjećanja
Drugo dopunjeno izdanje

Autori:

Laura Boerhout
Ana Čigon
Bojana Dujković-Blagojević
Melisa Forić
Senada Jusić
Muhamed Kafedžić Muha
Larisa Kasumagić-Kafedžić
Vjollca Krasniqi
Nita Luci
Nicolas Moll
Michele Parente
Wouter Reitsema
Učenici JU Gimnazija Obala Sarajevo

Konsultanti:

Suad Alić
Andrea Baotić
Judith Brand
Elma Hašimbegović
Adis Hukanović
Alma Mašić
Nerkez Opačin
Christian Pfeifer
Soraja Zagić

Glavni urednik:

Michele Parente

Koordinatori projekta:

Michele Parente, *forumZFD*
Melisa Forić, EUROCLIO HIP BiH
Laura Boerhout, Anne Frank House (Holandija)

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

791.5:725.94(497)

SJEĆANJE u pokretu : pedagoški alat o kulturi sjećanja
: priručnik / [autori Melisa Forić ... [et al.]. - 2. dopunjeno izd. -
Sarajevo : Forum Ziviler Friedensdienste e.V. (forumZFD), 2016. - 93
str. : ilustr. ; 20 x 20 cm + [1] DVD

Autori: str. 85-87. - Bibliografija: str. 89-92.

ISBN 978-9958-0399-7-3

1. Forić, Melisa

COBISS.BH-ID 23297030

I. priručnik

1.0. uvod

1.1. Sjećanje u pokretu – pedagoški alat o kulturi sjećanja	7
---	---

2.0. esej: kako stvoriti aktivnu kulturu sjećanja u našim društvima?

2.1. Poticanje mladih da razmišljaju o spomenicima i njihovom značenju	11
--	----

3.0. nastavni moduli sa jedinicama

3.1. Modul I: Početak

3.1.1. Jedinica 1: Ko sam ja?	15
-------------------------------	----

3.2. Modul II: Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja

3.2.1. Jedinica 2: Šta je spomenik? i Podaci o spomeniku	19
--	----

3.2.2. Jedinica 3: Muzej sjećanja	24
-----------------------------------	----

3.2.3. Jedinica 4: Ovo su moja sjećanja/spomenici	26
---	----

3.2.4. Jedinica 5: Moj idealni spomenik	29
---	----

3.3. Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi.

3.3.1. Jedinica 6: Jedan spomenik, deset mišljenja	33
--	----

3.3.2. Jedinica 7: Heroji? Priča o otporu	36
---	----

3.3.3. Scenarij: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi.	41
--	----

3.4. Modul IV: MOnuMENTI. Promjenljivo lice sjećanja

3.4.1. Jedinica 8: Razgovor sa spomenicima	45
--	----

3.4.1.1. Set od 27 slika spomenika sa zapadnog Balkana sa komentarima (u kutiji)	51
--	----

3.5. Modul V: MOnuMENTImotion: Umjetnost suočavanja s prošlošću. Kratki film.

3.5.1. Jedinica 9: Spomenici i trenuci u pokretu	53
--	----

3.5.2. Scenarij: MOnuMENTImotion. Kratki film.	59
--	----

3.6. Modul VI: “Sjećanje na druge” – dokumentarni film

3.6.1. Jedinica 10: Rodno obojeno sjećanje	69
--	----

3.7. Modul VII: Savremeni spomenici za budućnost

3.7.1. Jedinica 11: INDEXI (DAVORIN) I MIRZA – Posljednji romantici	75
---	----

4.0. esej: Stvaranje aktivne kulture sjećanja osnaživanjem nastavnika

4.1. Poticanje mladih kroz kritičku pedagogiju i mirovni odgoj	79
--	----

5.0. autori

5.1. Kratke biografije	85
------------------------	----

6.0. materijal i resursi

89

II. DVD-didaktički materijali

1. memory walk (šetnja kroz sjećanja): sarajevo-münchen. videoklipovi.

1.1. Tri videoisječka iz Sarajeva/Istočnog Sarajeva (4'-6')

1.2. Tri videoisječka iz Münchena (4'-6')

1.3. Nastanak materijala: Iza scene (Making-of)

2. MOuMENTImotion (spomenici i trenuci u pokretu). animirani film.

2.1. Kratki animirani film – Umjetnost suočavanja s prošlošću (10')

2.2. Nastanak materijala: Od ideje do umjetničkog djela (Making-of)

3. dokumentarac: Sjećanje na druge (46')

4. kratki film Momenti-Monumenti-Pokreti: INDEXI (DAVORIN) I MIRZA (4')

5. MOuMENTI – promjenljivo lice sjećanja

5.1. Katalog MOuMENTI o spomenicima Zapadnog Balkana dostupan na b/h/s, albanskom, makedonskom, engleskom i njemačkom (pdf)

6. priručnik

6.1. Moduli i jedinice na b/h/s, albanskom, makedonskom, engleskom i njemačkom jeziku (pdf)

7. pedagoške kartice

7.1. 27 pedagoških kartica o spomenicima za radionice dostupne na b/h/s, albanskom, makedonskom, engleskom i njemačkom (pdf)

“Spomenici i mjesta sjećanja su okamenjeno pamćenje. Pamćenje nije isto što i historijska istina – ono je u određenom smislu i voluntarističko. Pamćenje je ono što jedna zajednica želi sačuvati kao sjećanje u pogledu historijskog događaja.”

Christian Hellbach

Ambasador Savezne Republike Njemačke u Bosni i Hercegovini, u “MOuMENTI”, 2015

uvod

Historija zajedničkog projekta

Spomenički krajolik u Bosni i Hercegovini i regiji je veoma podijeljen, sa “sjećanjima u pokretu” koja vrište jedno na drugo u javnom prostoru. Iako svakodnevno izloženi sjećanjima zacementiranim u kamenu, mladi ljudi najčešće malo znaju i malo drže do poruka tih spomenika, te odrastaju u reprezentativnom socio-političkom i kulturnom kontekstu u kojem se prikaz prošlosti često zloupotrebljava, odnosno gdje se prošlost prikazuje selektivno i jednostrano. S obzirom na takvu pozadinu, tokom 2013. i 2014. godine provedena su dva omladinska projekta sa ciljem podizanja razine svijesti mladih ljudi iz različitih zajednica širom Bosne i Hercegovine i inostranstva o memorijalizaciji i spomenicima na zapadnom Balkanu, te razmatranja i ukazivanja na značaj suočavanja s prošlošću.

“Memory walk” (Šetnja kroz sjećanja) naziv je filmske radionice koju su proveli Inicijativa mladih za ljudska prava BiH (YIHR BiH) i Anne Frank House (AFH) iz Holandije 2013. godine u susjednim gradovima Sarajevu i Istočnom Sarajevu, Bosna i Hercegovina, i 2014. godine u Münchenu, Njemačka. Tokom petodnevne radionice mladi učesnici iz različitih gradova uputili su se na zajedničku ekspediciju istraživanja i dokumentiranja spomenika u svom neposrednom okruženju kako bi saznali više o ovim, često suprotstavljenim, sjećanjima na Drugi svjetski rat i rat devedesetih godina prošlog vijeka. Mladi učesnici radionice napravili su kratke dokumentarne isječke u kojima su predstavili podatke o spomenicima u Sarajevu i Münchenu u formi intervjua sa slučajnim prolaznicima, koji su prikazani u okviru javne projekcije.

“MOnuMENTImotion” – Umjetnost suočavanja s prošlošću (projekt *forumZFD-a*) kratki je animirani film 18 studenata iz Srbije, Kosova, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Njemačke, u kojem su, inspirirani izložbom MOnuMENTI, prikazali spomenike zapadnog Balkana iz Drugog svjetskog rata. Prvobitna ideja projekta je bila da se srodni okamenjeni i izolirani spomenici stave u fiktivnu interakciju kao izvjesna metafora za probuđena, živa sjećanja. Ovom kreativnom vizijom mladi studenti su otvorili vrata nizu mogućnosti za propitivanje historije, dominantnih i prevladavajućih narativa o spomenicima i memorijalnim lokalitetima na zapadnom Balkanu, kao i ulozi umjetnosti i umjetnika u procesu memorijalizacije i suočavanja s prošlošću.

Memory walk (Šetnja kroz sjećanja) i MOnuMENTImotion – Spomenici i trenuci u pokretu, postaju “Sjećanja u pokretu”: Partnerski projekt *forumZFD-a* (Forum ZivilierFriedensdienst e.V. / Civilna mirovna služba), Ane Frank Housea (Holandija), Inicijative mladih za ljudska prava (YIHR BiH) i Udruženja nastavnika i profesora historije, istorije i povijesti u BiH (EURICLIO HIP BiH).

Tokom ljeta 2014. godine, potaknuti individualnim nastojanjima svih partnera da osiguraju održivost rezultata i predstave rad mladih ljudi široj publici, partneri dvaju projekata uspostavili su blisku saradnju. S obzirom na to da su oba projekta osmislili mladi ljudi za mlade i da im je krajnji proizvod sličan - filmski isječci, rodila se ideja da se taj proizvodi pretoči u pedagoški alat koji će nastavnicima i učiteljima omogućiti da te filmske isječke koriste u svom radu.

U septembru 2014. godine napravljena je serija uspješnih projekcija i pilot-radionica u Sarajevu, Doboju, Maglaju, Tesliću, Tešnju i Banjoj Luci, u kojima je učestvovalo više od 150 mladih ljudi. Cilj ovih radionica bio je ispitati vrijednost zajedničke saradnje i testirati određene koncepte, metode i ideje o podizanju svijesti o poteškoćama u procesu memorijalizacije, te razmotriti značaj suočavanja s prošlošću. Ispostavilo se da za većinu studenata spomenici predstavljaju značajan dio historijskog sjećanja, zbog čega im je izuzetno bitno da znaju kako su ti spomenici nastali i ko je o njima odlučivao. To je značilo da željeni nivo osvještavanja mogu ostvariti samo kritičkim pristupom i dubokim promišljanjem o ovoj temi. Filmski isječci oba projekta nametnuli su se kao vrlo interesantna polazna osnova za takvu diskusiju o politici sjećanja.

U periodu od septembra do decembra 2014. godine *forumZFD* i *EUROCLIO HIP BiH* uputili su poziv univerzitetskim profesorima i brojnim stručnjacima iz oblasti historije i kulture sjećanja da svojom vizijom, idejama i kompetentnošću na izradi pedagoških materijala daju svoj doprinos novonastalom projektu pod nazivom "Sjećanje u pokretu" – pedagoški alat o kulturi sjećanja, koji se nalazi pred vama.

"Sjećanje u pokretu": Kontekst

Spomenici kojima se bavi projekt "Sjećanje u pokretu" pokazuju kako su se u zemljama zapadnog Balkana i dijelovima Njemačke razvijali koncepti identiteta tokom 20. vijeka. S obzirom na njihovu ulogu, spomenici predstavljaju savršeno sredstvo za predstavljanje ovih procesa na vrlo zanimljiv način. Jedan te isti spomenik ponekad može dočarati različite koncepte identiteta u određenim geografskim i vremenskim razmacima. Transformiranje, uništavanje i zanemarivanje postojećih spomenika na izvjestan način "ažurira" političke koncepte identiteta i, u tom smislu, oni su veoma bitni za identitet. I mada ti koncepti identiteta mogu podijeliti ljude i potaknuti ih na nasilje, oni isto tako mogu dati doprinos pomirenju. Pojavila se potreba za iznalaženjem novih načina suočavanja s prošlošću, suočavanja s dominantnim historijskim narativima i propitivanja ustaljenih koncepata identiteta. Stoga smo se opredijelili za transnacionalnu perspektivu, pomoću koje ćemo učenike upoznati sa procesom i mehanizmima memorijalizacije, ostavljajući im pritom dovoljno prostora za kritički osvrt i promišljanje o ovoj temi.

Sjećanje u pokretu: Ciljevi

Glavna namjera nastavnog alata je da mlade ljude u Evropi potakne na to da se angažiraju u oblasti historije i da se kritički osvrnu na javnu kulturu memorijalizacije. Autori su definirali sljedeće potciljeve:

- potaći na kritičko razmišljanje o procesu memorijalizacije, npr. kontekstualiziranjem strategije očuvanja sjećanja i podizanjem razine svijesti o poteškoćama u procesu izgradnje spomenika i u vezi sa spornim značenjima tih spomenika;
- osvijestiti značaj uloge i odgovornosti mladih ljudi u procesu memorijalizacije;
- promovirati inkluzivno promišljanje o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti u konstruktivnom dijalogu među zemljama;
- doprinijeti uspostavljanju povjerenja među pojedincima i zajednicama iz različitih miljea kako bi se ponovo uspostavio dijalog i obnovili miroljubivi odnosi;
- potaći na razmišljanje i razmatranje alternativnih formi očuvanja sjećanja.

Ažurirani materijal sadržan u ovom nastavnom alatu će, prema tome, potaći mlade ljude da aktivno rade na stvaranju prostora za konstruktivni dijalog, suočavanju sa različitim percepcijama, razmjeni novih gledišta i kritičkom osvrtu na vlastitu prošlost i prošlost drugih. U konačnici, prepoznavanje univerzalnih karakteristika memorijalizacije širom Evrope može pomoći da se prevaziđu dominantni javni diskursi i granice koje postoje u svakom društvu.

Sjećanje u pokretu: Struktura priručnika

Priručnik je strukturiran kao interaktivni nastavni alat za učitelje, nastavnike i profesore koji rade sa učesnicima dobi od 15 do 25 godina, a sadrži:

- sedam tematskih modula o kulturi sjećanja;
- jedanaest jedinica za rad sa učenicima i studentima, kao i za rad sa mladima koji su aktivni u omladinskim, nevladinim, kulturnim i obrazovnim organizacijama;
- dva pismena sastava (eseja);
- DVD sa audiovizuelnim didaktičkim materijalom (sedam kratkih filmova i jedan dokumentarni film);
- 27 didaktičkih kartica (za rad sa učesnicima radionica) sa slikama spomenika i memorijala zapadnog Balkana;
- katalog o spomenicima zapadnog Balkana pod nazivom MOOnuMENTI;
- biografije autora/ica;
- izbor relevantnog resursnog materijala za edukaciju o kulturi sjećanja.

Paket pedagoškog materijala obuhvaćenog projektom “Sjećanja u pokretu” rezultat je zajedničkog rada multikulturalnog tima profesora i nastavnika iz Bosne i Hercegovine, historičara i historičara umjetnosti iz Bosne i Hercegovine i inostranstva, koji su uzeli u obzir i doprinose predstavnika nevladinih organizacija koje rade na nenasilnom rješavanju sukoba, izgradnji mira i pitanjima ljudskih prava. Materijal je dostupan na jezicima Bosne i Hercegovine, makedonskom, albanskom, engleskom i njemačkom jeziku.

Zahvaljujući seriji od 10 treninga za 124 nastavnika i profesora, te edukatore u formalnom i neformalnom obrazovanju, provedenoj tokom 2015. godine u devet gradova Bosne i Hercegovine – Sarajevu, Doboju, Srebrenici, Mostaru, Jajcu, Prijedoru, Brčkom, Tuzli i Bužimu, pedagoški alat “Sjećanje u pokretu” našao je put do svojih korisnika (evaluacija i dokumentacija su dostupne na www.dwp-balkan.org i na memorinmotion.cliohipbih.ba). Svaka od radionica iz alata dobijala je novu dimenziju sa pozitivnim reakcijama i novim idejama koje su učesnici održanih treninga međusobno dijelili. Nove konstruktivne ideje za poboljšanje materijala koje smo dobili nastojali smo uključiti u ovo drugo izdanje materijala i time ga poboljšati. Kao potpuno novi materijal uključena su još dva nastavna modula sa jedinicama “Rodno obojeno sjećanje” i “Indexi (Davorin) i Mirza”. Ovi nastavni moduli su bazirani na dodatnom dokumentarnom filmu “Sjećanje na druge” i na kratkom filmu “Indexi i Mirza”, koji je pobjednik konkursa za mlade “Momenti-Monumenti-Pokreti”. Također, dodali smo i esej o važnosti poticanja mladih kritičkom pedagogijom i mirovnim odgojem. Novo izdanje pedagoškog alata “Sjećanje u pokretu” putovat će kroz regiju zapadnog Balkana, gdje će biti predstavljen nastavnicima i drugim korisnicima putem obuka.

Nadamo se da će drugo, dopunjeno izdanje ovog priručnika, sa većim brojem didaktičkog materijala, svim pedagozima, nastavnicima, mladim aktivistima poslužiti kao dodatno sredstvo pomoću kojeg će mlade ljude upoznati sa načinima na koje se historija i sjećanja na rat i sukobe predstavljaju, koriste i nerijetko zloupotrebjavaju u javnom prostoru.

Autori projekta “Sjećanja u pokretu” vjeruju da će ove “lekcije” iz i o prošlosti, koje su pretočene u “alate” za budućnost, omogućiti konstruktivniju i kritički orijentiranu raspravu o memorijalizaciji među mladima u Evropi i, u konačnici, uspješno nastaviti davati svoj doprinos uspostavljanju mira i pomirenja u društvima.

Laura Boerhout, Anne Frank House (Holandija)

Michele Parente, Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (*forumZFD*) u Bosni i Hercegovini

Christian Pfeifer, Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (*forumZFD*) u Srbiji

Melisa Forić, EUROCLIO HIP BiH (Bosna i Hercegovina)

www.memorytools.cliohipbih.ba

www.dwp-balkan.org

www.forumzfd.de

www.annefrank.org

esej

Poticanje mladih da razmišljaju o spomenicima i njihovom značenju: Kako stvoriti aktivnu kulturu sjećanja u našim društvima?

Dr. Nicolas Moll, historičar

Kultura sjećanja predstavlja mnogo više od spomenika – a ipak su spomenici posebno vidljiv dio i ilustracija kultura sjećanja u našim društvima u Evropi. Spomenike grade osobe, grupe, društva u nastojanju da artikuliraju svoju viziju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Istovremeno, kao i svaki simbol, spomenici također imaju različite slojeve značenja i rijetko predstavljaju puke monolitne blokove, iako je ponekad baš to bila namjera. Svaki spomenik također ima višestranu historiju, naprimjer historiju svog nastanka, historiju različitih percepcija, historiju svoje sudbine nakon izgradnje.

Shvatanje i analiziranje spomenika je izazov, ali je to ponekad suštinski važno za razumijevanje društva, kulture sjećanja tog društva i razvoja društva i njegove kulture sjećanja. Kako više zainteresirati građane, a posebno mlade ljude, za spomenike koji ih okružuju? Jedan od problema spomenika je da nerijetko nakon izgradnje postanu nevidljivi jer postaju dio svakodnevnice, te ih stoga često više ne uočavamo. Ili ih vidimo, ali samo na površan način i ne razmišljamo istinski o njima. Kako ih ponovo učiniti vidljivijim i učiniti ih predmetom kritičkog razmišljanja?

Projekti “Memory Walk”, sa svojim videoisječcima, i “MONuMENTImotion”, sa svojim kratkim animiranim filmom, na kojem se temelji zajednički pedagoški alat “Sjećanja u pokretu” – kao što je opisano na početku ovog priručnika – dva su različita projekta, koji, međutim, imaju mnogo toga zajedničkog. Prije svega, oba projekta u središte pažnje stavljaju spomenike, pokušavaju izoštriti naš sud o njima i stimulirati naše promišljanje o spomenicima i njihovom kontekstu. Oni spomenike čine vidljivim i predmetom razmišljanja, a filmove su u najvećoj mjeri radili sami mladi.

Također, postoje razlike među projektima i filmovima koji su nastali u okviru projekata – u obliku, geografskom fokusu i historijskom kontekstu spomenika koji su odabrani za filmove. Kada je riječ o projektu “Memory Walk”, svaki pojedinačni videoisječak se odnosi na jedan specifičan spomenik, a materijali su uglavnom organizirani oko intervjua u kojima različite osobe izražavaju svoja mišljenja o odabranom spomeniku. S druge strane, “MONuMENTImotion” je animirani film koji se ne bavi pojedinačnim spomenicima, već obuhvata cijeli spomenički pejzaž i stvara fiktivnu priču o njima. Što se tiče geografskog i historijskog fokusa, prva serija

isječaka iz materijala “Memory Walk” odnosi se na spomenike iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva vezane za rat u periodu 1992-1995. i Drugi svjetski rat, dok drugu seriju spomenika čine spomenici iz Münchena, Njemačka, koji se odnose na Treći rajh, a koji su izgrađeni tokom posljednjih dvadeset godina. Mada se film “MONuMENTImotion” fokusira na teritoriju bivše Jugoslavije, sa spomenicima iz posljednjih dvadeset godina, koji se dijelom odnose na ratove tokom 1990-ih, on također obuhvata i ranije periode, posebno period socijalističke Jugoslavije sa spomenicima vezanim za borbu partizana tokom Drugog svjetskog rata.

Međutim, uprkos ovim razlikama, filmovi proistekli iz ova dva projekta također su u velikoj mjeri komplementarni, jer, kao što je već istaknuto, čine spomenike vidljivim i predmetom ozbiljnog razmatranja. Na taj se način oba projekta bave istom temom: Na koji način postupamo sa spomenicima i kakvo je značenje spomenika? To je univerzalno pitanje na koje ne postoji univerzalan odgovor jer je svaki spomenik proizvod svog vremena i društva i zahtijeva specifične odgovore, ali ono što možemo uočiti su neke opće tendencije.

Kada gledamo različite filmove, možemo steći utisak o tome koliko je višeslojno pitanje značenja spomenika. U slučaju tri spomenika iz projekta “Šetnja kroz sjećanja” vezana za München, uočljivo je da je zajednička karakteristika sva tri spomenika koja su posvećena Bijeloj ruži, Drückeberggasse (ulici koju su birali oni prolaznici koji su željeli izbjeći odavanje počasti nacističkom spomeniku) i Georgu Elseru to da nisu monumentalni, već prilično diskretni, a čak i ako ih uočite, nećete nužno shvatiti o čemu se radi, jer spomenici ne daju direktne informacije o historijskom događaju koji obilježavaju. U slučaju projekta “MONuMENTImotion”, općenito vidimo drugu vrstu spomenika: statue osoba ili apstraktne spomenike sa vertikalnim i raskošnim formama koje su stvorene kako bi dominirale ili barem utjecale na svoj okoliš. Oni nisu nužno vrlo eksplicitni, štaviše, nekada su vrlo apstraktni. Sve u svemu, ovi spomenici postavljaju dva bitna pitanja: prvo, u kojoj mjeri spomenici trebaju biti vidljivi? Drugo, koliko trebaju biti eksplicitni? Drugim riječima, koliko spomenici posjetitelju prenose eksplicitnu poruku i koliko bi to trebali raditi, odnosno koliko bi trebali prostora ostaviti tumačenju samog posjetitelja? Tokom posljednjih dvadeset godina u Evropi smo bili svjedoci razvoja alternativnih oblika vertikalnih i monumentalnih oblika spomenika. Tri spomenika iz videoisječaka iz Münchena su jedan takav primjer, dok se u bivšoj Jugoslaviji mogu uočiti “prizemniji” oblici spomenika. Najupečatljivija ilustracija manje vidljivih i neeksplicitnih spomenika sasvim su sigurno “Ruže Sarajeva”, koje su prikazane u videoisječcima projekta “Šetnja kroz sjećanja”.

Još jedno stimulirajuće pitanje koje se postavlja u filmovima u okviru oba projekta je sljedeće: Šta se dešava ili šta bi se trebalo desiti sa spomenicima prethodnog režima kada taj režim nestane? Da li ih treba uništiti? Ukloniti? Zadržati? Restaurirati? Preoblikovati? To je važno i osjetljivo pitanje, naprimjer u zemljama bivše Jugoslavije u vezi sa brojnim partizanskim spomenicima koji su izgrađeni između 1950. i 1980-ih. Mnogi od ovih spomenika, koji su izgrađeni u socijalističkoj Jugoslaviji, danas su napušteni, uništeni ili izmijenjeni. To

je također polazna osnova filma “MONuMENTImotion”: sudbina spomenika Bori i Ramizu u Prištini, koji je izgrađen kako bi se istaklo srpsko-albansko bratstvo u borbi protiv fašizma tokom Drugog svjetskog rata, ali sa kojeg je uklonjena Borina bista. Pitanje sudbine partizanskih spomenika također se spominje u dva od tri videoisječka iz projekta “Šetnja kroz sjećanja” koji su napravljeni u Sarajevu i Istočnom Sarajevu.

S obzirom na to da je pitanje izgradnje spomenika i njihovog značenja univerzalno pitanje, te s obzirom na to da se ova dva projekta i njihovi filmovi bave dijelom različitim dijelom sličnim aspektima iste teme, ima smisla što su ova dva projekta spojena u jedan pedagoški alat. Kako koristiti ova dva projekta i filmove koji su iz njih proistekli da bi se mladi ljudi u različitim dijelovima Evrope potakli da razmišljaju o spomenicima i njihovom značenju? A kako zatim razmišljati o načinima upotrebe i izazovima historijskog sjećanja u našim društvima? Moduli u ovom pedagoškom alatu predlažu različite mogućnosti za to. Na taj način oni doprinose da se spomenici i sjećanja ne vide kao nešto statično, već da se pretvore u nešto živo, što je također nešto što se dešava u filmovima ova dva projekta. U projektu “MONuMENTImotion” prikazani spomenici doslovno oživljavaju, dok u slučaju videoisječaka u projektu “Memory Walk” spomenici oživljavaju na način da pozivaju osobe da razmišljaju i govore o njima. Ovaj pedagoški alat proširuje ovaj rad: na taj način što potiče mlade da razmišljaju i rade na spomenicima, poziva ih da postanu aktivnim dijelom kulture sjećanja u svom društvu, te ih, nadajmo se, potiče da shvate da razvoj svake kulture sjećanja nije nešto što se dešava samo od sebe; to je nešto što zahtijeva podršku ljudi, građana, i zavisi od njihovog učešća.

Dobra dopuna novom izdanju pedagoškog alata su dva dodatna filma (sa odgovarajućim pedagoškim modulima) koja su u skladu sa prva dva filmska projekta, te ih dopunjavaju i daju im dodatnu perspektivu za propitivanje spomenika i njihovo oživljavanje u očima studenata. Jedan je “Sjećanje na druge”, mlade slovenačke režiserke Ane Čigon, koja istražuje spomenike na Kosovu kroz kritički pogled studenata, umjetnika, akademika i aktivista. Kao i u mnogim drugim zemljama, skoro svi postojeći spomenici na Kosovu predstavljaju muškarca, te Ana Čigon za svoj film odlučuje da intervjuiše samo žene. Rezultat je stimulativno putovanje kroz rod i kulturu sjećanja, (ne)predstavljanje žena, kao i općenito pitanje zašto se određene grupe i teme (previše) predstavljaju, dok su druge odsutne. U jednom trenutku u filmu jedna studentica kaže: “Ne razumijem zašto svaki spomenik mora biti o ratu i politici, i zašto nema spomenika za umjetnike.” Ovo nas dovodi do drugog filma koji je dodan pedagoškom alatu, filmskog klipa “Indexi i Mirza”. On se fokusira na neobične spomenike koji su izgrađeni u Sarajevu: jedan je posvećen Davorinu Popoviću, pjevaču rok grupe “Indexi”, a drugi košarkaškom igraču Mirzi Delibašiću. Obojica su legendarne figure Sarajeva, Bosne i Hercegovine i bivše Jugoslavije. Oni su bili prijatelji, i obojica su prerano preminuli iste, 2001. godine. Obojica su zapamćena kao simboli humanosti i ispunjenja snova. Ovaj filmski klip, koji su napravili učenici Gimnazije Obala iz Sarajeva, još je jedan ohrabrujući primjer kako se mladi ljudi bave spomenicima, te kako perspektiva mladih ljudi može otvoriti inspirativna pitanja o značenju spomenika u savremenim društvima.

1994 'Krajputaš' – Spomenik Ivi Andriću, Višegrad, Bosna i Hercegovina

modul I početak	
	jedinica 1
tema	Komunikacija i uzajamno slušanje
naslov	Ko sam ja?
podnaslov	Istraživanje identiteta i stvaranje atmosfere za grupni rad
kontekst	Ovo je uvodna vježba čiji je cilj da učesnicima omogući da se bolje razumiju i da kreira atmosferu za rad na različitim i konkretnim modulima koji su predloženi u ovom priručniku. Ovo je veoma važan dio rada sa modulima budući da je izuzetno važno razumjeti i upoznati učesnike i omogućiti im da se bez ustezanja izraze, te iznesu svoje ideje i stavove. Ako se na samom početku nastavnog procesa kreira odgovarajuća radna atmosfera, rezultati će u kasnijim fazama biti pozitivniji.
povezane teme	Identitet i grupna integracija
poruke	Kako se ja definiram i kako me drugi definiraju?
ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • omogućiti učesnicima da se bolje upoznaju kroz lične kontakte; • omogućiti učesnicima da unaprijede svoje vještine slušanja; • poticati ravnopravno učešće u radu.
ishodi učenja	Učesnici će saznati više jedni o drugima i razmijeniti svoja očekivanja od modula.
trajanje	90 minuta
broj učesnika	20-30
metodologija	Radom u parovima i u grupi učesnici će se bolje upoznati i razmijeniti svoja očekivanja od modula.
procedura	<p>Uvod (10 minuta)</p> <p>Zamolite učesnike da se razvrstaju u dvije grupe.</p> <p>Zamolite grupe da stanu na suprotne strane razreda i da stanu jedni naspram drugih.</p> <p>Rad u parovima (15 minuta)</p> <p>Objasnite učesnicima da trebaju uspostaviti kontakt očima sa nekim članom iz druge grupe i da će s tom osobom trebati razmijeniti sljedeće informacije:</p> <ul style="list-style-type: none"> • lične informacije, • omiljenu igru iz djetinjstva, • najzbudljiviju stvar koja im se desila u proteklih 30 dana, • idealan odmor, • najpoznatiji svjetski spomenik koji im prvi padne na pamet.

	<p>Potom objasnite očesnicima da će:</p> <ul style="list-style-type: none"> • razgovarati jedno s drugim ukupno 8 minuta, • predstaviti svog partnera ostatku grupe ne gledajući u bilješke. <p>Rad u grupi (50 minuta)</p> <p>Po isteku vremena određenog za rad u parovima učesnike treba zamoliti da svoje partnere predstave ostatku grupe, govoreći u prvom licu i ne gledajući u bilješke (npr. ako Mario predstavlja Almu, početak će izlaganje na sljedeći način: “Zdravo, ja sam Alma...”).</p> <p>Ostatku grupe treba objasniti da pažnju fokusiraju na osobu koja se predstavlja, a ne na osobu koja govori.</p> <p>Parovi će se mijenjati sve dok se grupi ne predstave sve osobe.</p> <p>Osvrt:</p> <p>Potaknite učesnike da opišu kako su se osjećali prilikom ovog načina predstavljanja i kako je izgledalo kada vas neko predstavlja na ovaj način.</p> <p>Ukoliko je broj učesnika neparan, moderator može “uskočiti” kao partner učesniku kojem nedostaje partner kako bi i on prošao kroz ovu vježbu.</p> <p>Sumirajte iznesena zapažanja.</p> <p>Napomene moderatora:</p> <p>U fazi “intervjuiranja” upozorite učesnike da su protekle 4 minute i da bi druga osoba u paru trebala imati jednako vrijeme za intervjuiranje.</p> <p>Učesnici će ponekad zaboraviti da svog partnera predstave u obrnutoj ulozi. Kada se to dogodi, obavezno podsjetite učesnika na izvorno datu instrukciju.</p> <p>Nemojte učesnicima govoriti da će imati obrnute uloge sve dok ne završe vježbu intervjuiranja.</p>
materijal	Tabla sa papirima, olovke i papiri
izvori	<i>10. međunarodni ljetni simpozij o nenasilju, Kingian nenasilno izmirivanje sukoba</i> , Centar za nenasilje i mirovne studije, Univerzitet u Rhode Islandu
dodatna literatura	http://www.intergroupresources.com/all-different-all-equal http://dramaresource.com/games/group-dynamics
dodatne aktivnosti	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul II: Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja

1999 Spomenik Majci Terezi, Skopje, Makedonija

modul II sjećanje na spomenike / spomenici sjećanja	
	jedinica 2
tema	Razumijevanje sjećanja: od žalovanja do negiranja
naslov	Šta je spomenik? i Podaci o spomeniku
podnaslov	Istraživanje teme sjećanja
kontekst	Na ovom satu učenici će početi proučavati historijske kontekste iz više perspektiva. Fokusirat će se na proces memorijalizacije i istražiti različite načine na koje pojedinci, zajednice i društvo odgovaraju na različite vidove socijalne traume. Od učesnika će se tražiti da se kritički osvrnu na poruke koje spomenici komuniciraju.
povezane teme	Suočavanje s prošlošću, gradnja spomenika
poruke	Razvijanje “multiperspektivnog” i kritičkog gledišta kod sagledavanja složenosti i osjetljivosti spomenika i njihove uloge u pamćenju i sjećanju.
ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • istražiti informiranost o spomenicima uvođenjem teme spomenika; • shvatiti da su spomenici samo jedan vid sjećanja; • razumjeti zašto se spomenici podižu i ko ih podiže, šta nam poruka, lokacija i dizajn govore o njihovom potencijalnom značaju za društvo; • razmotriti i uporediti mehanizme i procese memorijalizacije u različitim zemljama, uključujući i mehanizme i procese u svojoj zemlji.
ishodi učenja	Učesnici će se upoznati sa temom spomenika i shvatiti da spomenici predstavljaju jedan vid pamćenja i sjećanja. Učesnici će shvatiti da gradnja spomenika ima veze sa prošlošću koliko i sa sadašnjošću. Učesnici će shvatiti složenost sjećanja i razlike i sličnosti u sjećanjima širom svijeta.
trajanje	30 minuta (aktivnost 1), 60 minuta (aktivnost 2)
broj učesnika	20-30
metodologija	Sadašnja priprema za sat 2 podijeljena je u 2 komplementarne aktivnosti: Aktivnost 1: Šta je spomenik? Aktivnost 2: Podaci o spomeniku Diskusija u manjim grupama i kritička analiza potaknut će učesnike da iznesu lična viđenja i različite perspektive, te da kritički pristupe tumačenju spomenika i historije.

	<p>Pripremljeni su scenariji (koji će vjerovatno biti povezani sa videoklipovima iz materijala “Šetnja kroz sjećanja”) na kojima će učesnici raditi u manjim grupama, sa ciljem razvijanja istraživačkih vještina i vještina prezentiranja kroz zajednički rad na grupnim zadacima.</p>
<p>procedura</p>	<p>AKTIVNOST 1: Šta je spomenik?</p> <p>1. Nasumična bujica ideja na određenu temu (10 minuta)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zamoliti učesnike da na papirić napišu: Šta vama znači riječ spomenik? Neka napišu neku misao/ideju koja im padne na pamet. Objasnite da to može biti bilo šta - od osjećaja do nekog događaja. • Zamolite jednog učesnika da prikupi sve te papire, a potom ih poredajte ukруг oko riječi “spomenik”, koju ste zapisali na tabli, i zamolite da ih naglas pročitaju. • Zamolite učesnike da istaknu razlike i sličnosti koje su uočili. • Pokušajte te razlike i sličnosti grupirati u teme o kojima ćete kasnije, tokom vježbe, razgovarati: historija i sjećanje vs. današnjica/emocije vs. događaji/estetika vs. poruke i iskustva. <p>2. Plenarna diskusija (20 minuta)</p> <p>Razmotrite s učesnicima jedno od sljedećih pitanja:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tiču li se spomenici uvijek historije? Ako ne, zašto su oni toliko značajni danas? 2. Ko podiže spomenike i zašto? Zamolite učesnike da razmisle o različitim akterima (žrtvama, veteranima, političarima, aktivistima i umjetnicima) i njihovim razlozima (žalovanje, odavanje počasti, edukacija, okrivljavanje, provociranje, informiranje). 3. Na koje se sve druge načine može predstaviti historija? Zamolite učesnike da nasumično “nabacaju” ideje o drugim načinima kako ljudi pamte historiju (groblja, komemoracije, porodične priče, televizija, knjige, obrazovanje, muzeji). 4. Zašto bi moglo biti teško podići neki spomenik i zašto bi se neko tome mogao protiviti? Zamolite učesnike da razmisle o emocijama, osjećajima, uznemirujućim ratnim iskustvima koja su povezana sa spomenicima, a koja mogu izazvati snažne reakcije, i pitajte ih o interesima različitih aktera, kao što su političari, naprimjer. <p>AKTIVNOST 2: Podaci o spomeniku</p> <p>1. Priprema</p> <p>Pripremite 4-5 scenarija o spomenicima (koliko god grupa želite, no maksimalno 5 učesnika u jednoj grupi). Ti scenariji mogu biti povezani s videoklipovima “Šetnja kroz sjećanja”.</p>

2. Rad u manjim grupama (60 minuta)

Podijelite učesnike u manje istraživačke grupe, od 4 do 6 učesnika u svakoj. Zamolite “istraživačke grupe” da uz pomoć “vodiča”, koji im omogućava da “pročitaju” spomenik, otkriju spomenike širom Evrope, i to na način da im demonstrirate vježbu kroz neki primjer unosa. Da bi se pripremili za svoje istraživanje, učesnici mogu koristiti videoklipove “Šetnja kroz sjećanja” i materijale dostupne na internetu. Naglasite da grupe imaju na raspolaganju 40 minuta da završe svoj istraživački zadatak i 20 minuta da zajedno sačine kratku prezentaciju u PowerPointu ili poster putem kojeg će ostalim učesnicima prezentirati nalaze vezane za svoj spomenik.

3. Predstavljanje postera (30 minuta)

Dozvolite da svaka grupa predstavi svoj spomenik.

4. Plenarna diskusija (30 minuta)

Prijedlozi tema za razgovor:

- Kako je bilo učestvovati u ovoj aktivnosti? Koje su to nove stvari koje ste naučili o spomenicima?
- Da li ste uočili neke sličnosti među spomenicima u različitim zemljama? Razmislite o sličnostima u kontekstu estetike i poruke i pokušajte, na razini grupe, razmisliti o razlozima tih sličnosti (diskusiju možete usmjeriti na činjenicu da su historijske kontroverze univerzalne i da svaka zemlja ima svoje teške događaje koje želi obilježiti).
- Da li ste uočili neke razlike među spomenicima u različitim zemljama? Razmislite o razlikama u kontekstu estetike i poruke i pokušajte, na razini grupe, razmisliti zašto postoje te razlike (diskusiju možete usmjeriti na vrijeme od kraja rata, porijeklo sukoba / mirovni sporazum, trenutnu socio-političku klimu).

Vodič za “čitanje” spomenika: Koja pitanja možete/trebate postaviti

I. Historijski događaj:

- Za koji se historijski događaj spomenik veže?

II. Proces izgradnje spomenika:

- Ko je inicirao izgradnju spomenika i kako je tekao proces odlučivanja?
- Kada je izrađen / u kojem kontekstu?
- Kako je finansiran?
- Kada, kako i ko ga je predstavio?

	<p>III. Sam spomenik i njegova funkcija:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Na kakvoj se lokaciji nalazi? (autentična/simbolična/udaljena/istaknuta) • Kakva je forma/dizajn spomenika? (apstraktan/figurativan/tradicionalan/moderan) • Koje simbole (ne) koristi? (vjerske/političke/emocionalne) • Kakav natpis/tekst sadrži? • Šta predstavlja, odnosno kakvu poruku želi prenijeti u vezi s historijskim događajem na koji se odnosi? (inkluzivnu poruku / isključivu poruku, odavanje počasti / okrivljavanje / negiranje / educiranje) • Kome je, odnosno protiv koga je spomenik podignut? (žrtve/počinitelji/pomagači) • Kome je poruka upućena? (jezik: domaćim stanovnicima / strancima) • Da li spomenik komunicira s posjetiteljem, odnosno da li ga angažira? <p>IV. “Život poslije”:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kako spomenik izgleda danas? (zaštićen/oštećen) • Da li je njegova forma ili poruka promijenjena? • Koristi li se za (zvanične) komemoracije ili neke druge aktivnosti? • Da li je dio svakodnevnog (gradskog) života i ako jeste, kako se koristi? <p>V. Prijem i percepcija – reakcije na spomenik:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kako su ljudi reagirali kada je planiran/izgrađen? • Da li je spomenik izazvao diskusije/kontroverze? • Kako ljudi danas doživljavaju taj spomenik?
materijal	<p>Tabla s listovima, gdje će na jednom listu velikim slovima biti napisana riječ “spomenik”; prazni listovi na kojima će učesnici izrađivati postere; laptopi i pristup internetu; kopije vodiča “Kako čitati spomenik”.</p>
izvori	<p>Priručnik: Modul III / “Šetnja kroz sjećanja” (Memory walk) Sarajevo – München / Scenarij i videoklipovi “Šetnja kroz sjećanja” (na DVD-u: Pedagoški alat o kulturi sjećanja)</p>

dodatna literatura	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul IV: MONUMENTI – promjenljivo lice sjećanja; • Katalog MONUMENTI, u PDF formatu, na DVD-u “Sjećanje u pokretu”.
dodatne aktivnosti	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja” – Jedinica 2: Muzej sjećanja; • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja” – Jedinica 5: Moj idealni spomenik; • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja” – Jedinica 4: Ovo su moja sjećanja/spomenici.

modul II sjećanje na spomenike / spomenici sjećanja	
	jedinica 3
tema	Izazovi u procesu izgradnje spomenika
naslov	Muzej sjećanja
podnaslov	Razmatranje komemorativne arene
kontekst	U ovoj lekciji učesnici će nastaviti proučavati historijske kontekste iz više perspektiva. Fokusirat će se na proces memorijalizacije i izgradnje spomenika iz perspektive različitih aktera pogođenih različitim vidovima socijalne traume. Istraživat će spomen-obilježja sa ciljem proučavanja odnosa snaga u prošlosti i sadašnjosti i praviti poveznice između sjećanja i zvanične historije.
povezane teme	Kritički osvrt, izgradnja spomenika, suočavanje s prošlošću
poruke	Prepoznati složenost procesa memorijalizacije u svakom društvu
ciljevi	Razmotriti (teški) proces memorijalizacije u društvima
ishodi učenja	Učesnici će steći bolji uvid u sve slojeve procesa memorijalizacije i odlučivanja o izgradnji spomenika. Učesnici će prepoznati različite glasove i shvatiti osjetljivost pitanja izgradnje spomenika poslije rata i sukoba.
trajanje	60 minuta
broj učesnika	20-30
metodologija	Istraživačkim aktivnostima i radom u malim grupama učesnici će istražiti različite perspektive vezane za izgradnju spomenika i razmotriti situacije u kojima može doći do osporavanja takvih odluka.
procedura	1. Uvod i objašnjenje vježbe (10 minuta) Podijelite učesnike u grupe od po 5 učesnika i svakoj grupi dodijelite historijski događaj koji trebaju obilježiti u skladu sa iskazanom željom Udruženja žrtava. Dozvolite učesnicima da izvuku jednu od kartica na kojima su definirane uloge (gradonačelnik, arhitekta, historičar, aktivista, predstavnik Udruženja žrtava) i objasnite im da moraju, na razini svoje grupe, napraviti spomenik koji će na najbolji mogući način odraziti zadani historijski događaj.

	<p>2. Rad u manjim grupama (15 minuta) Objasnite da svaka grupa treba kritički razmisliti o glavnoj ideji spomenika i njegovoj realizaciji:</p> <ul style="list-style-type: none"> • lokacija spomenika i razlozi odabira te lokacije • finansiranje • estetika • poruka (edukacija, upozorenje, okrivljavanje, žalovanje itd.) • približavanje javnosti i promocija (poput ceremonija) • ciljna grupa spomenika <p>3. Izrada postera (15 minuta) Pripremiti poster i predstaviti ga grupi.</p> <p>4. Predstavljanje postera (20 minuta) Nakon što svaka grupa predstavi svoj spomenik, postavite im sljedeća pitanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kako ste došli do ideja za taj spomenik? • Iz kog ste razloga izabrali baš taj spomenik? • Da li je bilo lako ili teško doći do konsenzusa? <p>U općoj diskusiji možete se fokusirati na sljedeće pitanje:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Šta je razlog protivljenja izgradnji spomenika?
materijal	Šarene olovke, flomasteri, tabla s papirima i papir formata A4, pripremljene kartice s različitim ulogama
izvori	U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja: <ul style="list-style-type: none"> • Modul III: “Šetnja kroz sjećanja (Memory walk). Videoklipovi”
dodatna literatura	U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja: <ul style="list-style-type: none"> • Modul IV: MonuMENTI – promjenljivo lice sjećanja • v. također: Katalog MonuMENTI – promjenljivo lice sjećanja, dokument u PDF formatu, na DVD-u, pod nazivom “Sjećanje u pokretu” • v. također Priručnik:/ Modul III/Scenarij “Šetnja kroz sjećanja”. (Memory walk). Sarajevo-München. Videoklipovi
dodatne aktivnosti	U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja <ul style="list-style-type: none"> • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja” – Jedinica 4: Ovo su moja sjećanja/spomenici.

modul II sjećanje na spomenike / spomenici sjećanja	
	jedinica 4
tema	Bilježnje sjećanja i istraživanje spomenika
naslov	Ovo su moja sjećanja/spomenici
podnaslov	Lokalna historija, usmeno predanje, moja historija
kontekst	Proučavajući relevantnost spomenika i spomen-obilježja, učesnici će otkriti da očuvanje sjećanja predstavlja jedan od načina preuzimanja odgovornosti za prošlost i rješavanja socijalnih trauma. Oni istražuju važnost spomenika kao znaka društvenog sjećanja na prošlost i priznavanja nepravde.
povezane teme	Spomenici i sjećanje
poruke	Učesnici će se kritički osvrnuti na ulogu historijskog sjećanja.
ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • osvijestiti kod učesnika činjenicu da je historija dio njihovog života/okruženja; uvesti ih u proces istraživanja spomenika; • omogućiti učesnicima da se uključe u stvaranje sjećanja zajednice i porodice; • potaknuti učesnike da predoče svoje nalaze o historijskom sjećanju kreativnim metodama i multimedijalnim alatima.
ishodi učenja	<p>Učesnici će praviti informirane poveznice između događaja iz prošlosti i pitanja sa kojima žive danas, te kreativno izraziti razumijevanje historije. Također, uočiti će razliku između ličnih sjećanja i zvanične historije.</p> <p>Učesnici će se kritički osvrnuti na ulogu koju historijsko pamćenje ima u promoviranju informirane građanske prakse i učešća.</p>
trajanje	Priprema: 1 sat, domaća zadaća: 2 sata, konačna prezentacija: 2 sata
broj učesnika	20-30
metodologija	Primjenom metode intervjua – nastavna strategija “žive slike” (koja oživljava historijske slike) – učesnici će se pobliže upoznati s historijskim pamćenjem i steći dublje razumijevanje tog pamćenja, što će ujedno biti prilika da vježbaju vještine intervjuiranja i saradnje sa svojim vršnjacima.
procedura	<p>1. Uvodna vježba i gledanje videoklipa (15 minuta)</p> <p>Pogledajte jedan od isječaka iz materijala “Šetnja kroz sjećanja”. Objasnite učesnicima da će i oni provesti slično malo istraživanje. Zamolite učesnike da odaberu neki spomenik koji se nalazi u neposrednoj blizini njihovog doma. Zamolite ih da istraže taj spomenik (na internetu, u biblioteci), da obave intervju sa 1-2 osobe, da fotografiraju spomenik i osobe sa kojima su razgovarali (po mogućnosti, sagovornike fotografirati pored spomenika) i da naprave prezentaciju.</p>

2. Priprema intervjua (30 minuta)

Zamolite učesnike da, svako za sebe, provedu usmene intervjue na temu historije sa svojim roditeljima, drugim članovima porodice ili komšijama i da od njih prikupe mišljenja o spomeniku. Šta oni misle o spomeniku?

Unaprijed sa učesnicima pripremite mali upitnik. Kao inspiraciju za pitanja možete koristiti transkripte iz filmskih isječaka iz materijala “Šetnja kroz sjećanja”.

** Učesnici rade kod kuće na svom istraživačkom projektu.**

3. Razmjena nalaza: Rad u manjim grupama (45 minuta)

Dajte učesnicima smjernice na koje se mogu osvrnuti kada budu radili na ovom zadatku. Podijelite ih u manje grupe od 4 do 5 učesnika po grupi.

- Pregledajte, jednu po jednu, svaku fotografiju i bilješke sa intervjua i odgovorite na sljedeća pitanja:
  - Koji je kontekst ove fotografije?
  - Šta primjećujete? Šta konkretno primjećujete u vezi s ovim spomenikom? Kakve su priče osoba sa kojima ste razgovarali? Kakva su njihova sjećanja? Kako su se osjećali kada su vam pričali priču?
  - Šta vam ova slika govori o spomeniku i historiji?
- Nakon što odgovore na ova pitanja za svaku sliku, napravite “živu sliku” za svaku. “Živa slika” oživljava scenu sa slike u stvarnom životu. Zamislite sebe u ulozi glumaca koji trebaju zauzeti položaj, napraviti gestu ili izraz lica poput likova na fotografiji. Svaka bi slika trebala imati “producenta”, koji koordinira učesnike na sceni. Slika bi trebala biti “zaleđena”, što znači da glumci moraju ostati u određenom položaju najmanje 10 sekundi.
- Kada kreirate svoje žive slike, odlučite kojim ih redoslijedom želite izložiti. Potom, poradite na tome da vaša grupa svoje slike predstavi ostatku razreda, neprimjetno prelazeći s jedne slike na drugu.
(Da biste naglasili raspoloženje izraženo na svakoj pojedinačnoj slici, možete predložiti učesnicima da odaberu muziku koja će svirati u pozadini tokom njihove izvedbe.)

4. Predstava (30 minuta)

- Grupe predstavljaju svoje radove ostatku razreda. Grupe u tišini predstavljaju svoje žive slike. Kako se scene redaju, publika ih tumači. Nakon što svaka grupa izvede svoju predstavu, publika im može postavljati pitanja. Između predstava, učesnici mogu zapisati šta su saznali o datom historijskom razdoblju koje su gledali u “živim slikama”.

	<p>5. Plenarna diskusija, pojašnjavanje i osvrt (45 minuta)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pojašnjavanje: Nakon što sve grupe izvedu svoje predstave, možete povesti raspravu s učesnicima o tome šta su iz intervjua i predstavljenih “živih slika” saznali o historiji i sadašnjosti. Učesnici mogu imati različita tumačenja onoga što su vidjeli. Potaknite ih da svoja tumačenja odbrane dokazima i pozovite ih da promijene svoja tumačenja nakon što čuju ideje svojih vršnjaka. • Diskusija: <ul style="list-style-type: none"> • Kada uzmete u obzir sve spomenike/priče koje su predstavljene, mislite li da je ratu u ovoj zemlji posvećeno dovoljno pažnje? Zašto / zašto ne? • Kakva je razlika između ličnog sjećanja i zvanične historije? • Mislite li da neki spomenici/priče nedostaju? • Imate li neki novi prijedlog za spomenik? • Lični osvrt: Zamolite učesnike da napišu ili razmijene lična iskustva vođenja intervjua i učešća u vježbi “živih slika” tako što će se osvrnuti na sljedeća pitanja: <ul style="list-style-type: none"> • Kada biste ponovo radili ovu aktivnost, šta biste ponovo uradili na isti način? Koji biste dio radije uradili drugačije ili željeli da ga je grupa uradila drugačije? • Šta ste iz ove aktivnosti naučili o radu s drugim ljudima? • Koji je bio najlakši dio ove aktivnosti? Koji vam je dio bio najzahtjevniji?
materijal	Pristup pametnim telefonima i laptopima, projektor i platno, videoisječci iz materijala Priručnik:/Modul III/scenarij “Šetnja kroz sjećanja” (Memory walk. Sarajevo – München.
izvori	U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja: <ul style="list-style-type: none"> • Modul III: “Šetnja kroz sjećanja. (Memory walk). Sarajevo – München Videoklipovi”
dodatna literatura	U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja: <ul style="list-style-type: none"> • Moduli I-IV općenito, a naročito • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja” – Jedinica 2: Šta je spomenik? <p>Internetska stranica Suočavanje s prošlošću – edukativna internetska stranica koja inspirira i nudi više priprema za sate (kao što su “Spomenička zaostavština Vijetnamskog rata” ili “Historijska istraživanja građanskih prava” ili “Emmet Till bira da se sjeća” www.facinghistory.org (dostupno samo na engleskom jeziku)</p>
dodatne aktivnosti	U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja: <ul style="list-style-type: none"> • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja”/ Jedinica 5: Moj idealni spomenik; • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja”/ Jedinica 3: Muzej historije.

modul II sjećanje na spomenike / spomenici sjećanja	
	jedinica 5
tema	Lične percepcije i odgovornosti
naslov	Moj idealni spomenik
podnaslov	Istraživanje vlastitog viđenja prošlosti
kontekst	Šta je potrebno da bi se neko založio za određenu ideju? Kakvu ulogu u kreiranju grupnog sjećanja ima umjetnost u javnom prostoru? Zašto neki ljudi odluče preduzeti određene mjere da bi ispravili neke stvari, dok drugi stoje sa strane i gledaju? Ova lekcija poziva učesnike da izraze vlastiti stav o spomenicima i procesu memorijalizacije, te da razmotre kako se ti primjeri odražavaju na njihove živote. Od učesnika se traži da uoče simboliku iza svojih idealnih spomenika i da budu hrabri u iznošenju svojih ideja i odbrani svog stajališta.
povezane teme	Videoklipovi iz materijala pod nazivom “Šetnja kroz sjećanja” (Memory walk). Sarajevo – München, spomenici i sjećanja, kreativno djelovanje
poruke	Istraživanjem i kreativnim izražavanjem učesnici će predstaviti svoj idealni spomenik i povezati ga sa svojom ulogom i odgovornošću u stvaranju historije.
ciljevi	Razmišljati kreativno o različitim vizijama i porukama spomenika i stvoriti kreativnu atmosferu za samoizražavanje i kritičku diskusiju u grupi.
ishodi učenja	Učesnici će propitati vlastitu ulogu i odgovornost u društvu. Učesnici će postati svjesni da i oni imaju pravo utjecati na oblikovanje javne kulture sjećanja. Učesnici će shvatiti koliko je važno prepoznati hrabrost nekoga da se zalaže za svoje ideje.
trajanje	120 minuta
broj učesnika	20-30
metodologija	Individualni i grupnim aktivnostima učesnici će raditi na kritičkoj analizi spomenika i preispitati vlastita tumačenja spomenika.
procedura	1. Uvod i prikazivanje videoklipova iz materijala “Šetnja kroz sjećanja” (na DVD-u “Sjećanja u pokretu”) (30 minuta) Prikažite 2-3 filmska isječka iz materijala “Šetnja kroz sjećanja” koji prikazuju određeni sukob/rat o kojem su učesnici već učili, a potom ih zamolite da analiziraju razlike u estetici i porukama. Kako spomenik izgleda i u sjećanje na šta je podignut? (Pokušajte izabrati različite vrste spomenika – iz nekog drugog rata ili nekog drugog oblika sukoba kako biste naglasili razliku.)

	<p>2. Individualni rad (30 minuta) Svakom učesniku dajte veliki list papira i zamolite ih da nacrtaju, skiciraju ili napišu (alternativno, možete koristiti plastelin) kako bi izgledao njihov idealni spomenik (kada bi imali sav novac svijeta na raspolaganju). To može biti poboljšanje postojećeg ili izgradnja potpuno novog spomenika – neka sami izaberu kojem historijskom događaju ili osobi ga žele posvetiti.</p> <p>3. Galerija postera i prezentacija (30 minuta) Postavite sve postere (ili spomenike napravljene od plastelina) na zid i napravite galeriju postera/spomenika. Ohrabrite učesnike da svoje radove predstave ostatku grupe. Osobi koja bude predstavljala svoj spomenik postavite sljedeća pitanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zašto ste izabrali baš taj historijski događaj ili osobu? • Koju poruku želite poslati ovim spomenikom? <p>4. Plenarna diskusija (30 minuta)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kako je bilo raditi na ovoj aktivnosti? • Koje ste izbore pravili i zašto? • Koje razlike i sličnosti (u obliku, poruci, lokaciji, dizajnu) uočavate kada gledate različite spomenike? • Mislite li da biste vi, kao mlada osoba, trebali imati utjecaja na spomenike koji se grade? Zašto / zašto ne?
materijal	Tabla s papirima, šareni papir, bojice, plastelin.
izvori	“Šetnja kroz sjećanja” (Memory walk). Sarajevo – München. Videoklipovi
dodatna literatura	Katalog MOnuMENTI – promjenljivo lice sjećanja, dokument u PDF formatu, na DVD-u “Sjećanje u pokretu”
dodatne aktivnosti	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja.: Sarajevo – München. Videoklipovi/ Jedinica 6: Jedan spomenik – deset mišljenja i Jedinica 7: Jedinica 7: Heroji – priča o otporu.

1929 Spomenik Grguru Ninskom, Split, Hrvatska

modul III	memory walk (šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. videoklipovi
	jedinica 6
tema	Viđenja o memorijalizaciji i historijski narativi
naslov	Jedan spomenik, deset mišljenja
podnaslov	Proučavanje osporavanih viđenja spomenika
kontekst	<p>Šetnja kroz sjećanja je edukativna filmska radionica koja mladima nudi priliku da se upoznaju s načinima kako se historija i sjećanja na rat i sukobe prevode u spomenike, odnosno kako se koriste i zloupotrebljavaju u javnom prostoru. Tokom petodnevne radionice mladi ljudi se potiču da kritički razmišljaju o procesu memorijalizacije i da ispitaju koliko su memorijalni lokaliteti relevantni, odnosno koliko je njihova priroda sporna njima i njihovim zajednicama u današnjem društvu.</p> <p>Tokom radionice, učesnici su zajedno radili na proučavanju kratkog filmskog isječka o konkretnom spomeniku, istražujući razloge njegovog nastanka, njegovu ulogu u društvenom obilježavanju, moguće kontroverze i neslaganja oko spomenika, te percipirani značaj tog spomenika u kontekstu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.</p> <p>Godine 2013. grupa od oko 12 učesnika iz susjednih gradova u Bosni i Hercegovini, Sarajeva i Istočnog Sarajeva, okupila se oko ideje da u svojim zajednicama istraže i kamerom zabilježe spomenike iz Drugog svjetskog rata i rata od 1992. do 1995. godine, a 2014. oko 20 učesnika iz Bosne i Hercegovine i Njemačke okupilo se u Münchenu, Njemačka, kako bi istražili spomenike iz Drugog svjetskog rata.</p> <p>Ovom radionicom se pokušalo odgovoriti na sljedeća pitanja: Da li ste ikada razmišljali o tome ko je i zašto izgradio spomenike u vašem gradu? Koje poruke ti spomenici šalju o prošlosti (i za budućnost)? Nedostaju li neki spomenici u vašem gradu? Kakav bi, prema vašem mišljenju, bio idealan spomenik?</p> <p>Prvog dana radionice učesnici su slušali predavanje i zajedno sa predavačima, ekspertima, aktivistima i očevicima radili praktične vježbe vezane za memorijalizaciju. Drugog su dana posjetili nekoliko memorijalnih lokaliteta i počeli rad na istraživanju spomenika. Trećeg su dana intervjuirali slučajne prolaznike na ulici i kamerom snimali njihova mišljenja. Četvrtog su dana montirali snimljeni materijal uz pomoć profesionalnih urednika i napravili petominutni videoisječak. Petog dana radionice, svoje su radove predstavili u okviru javne projekcije i završne svečanosti.</p>

povezane teme	Kritički osvrt, vlastita odgovornost
poruke	Šta spomenici znače meni i drugima?
ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • povećati multiperspektivnost percepcija sjećanja; • ispitati vlastiti stav o spomenicima; • razmotriti mogući značaj memorijalizacije.
ishodi učenja	<p>Učesnici će otkriti različita mišljenja o spomeniku i biti u stanju da ih kategoriziraju.</p> <p>Učesnici će shvatiti da nečiji stav može imati utjecaja na to kako se spomenik doživljava.</p> <p>Učesnici će donijeti vlastiti sud o spomenicima.</p> <p>Učesnici će kritički razmišljati o značaju memorijalizacije.</p>
trajanje	90 minuta
broj učesnika	20-30
metodologija	Analiza filmskog isječka iz različitih uglova i poticanje učesnika da iznesu svoje mišljenje
procedura	<p>1. Uvod i gledanje filmskog isječka (10 minuta)</p> <p>Prikazati željene videoklipove i objasniti učesnicima da trebaju obratiti posebnu pažnju na različite stavove i mišljenja iznesena u tim videoklipovima.</p> <p>2. Istraživanje u manjim grupama (10 minuta)</p> <p>Zamolite učesnike da u parovima definiraju pitanja u vezi s filmskim isječkom na koja žele dobiti odgovor prije nego što počnu tumačiti odgledani isječak. Zapišite na tablu: Želim znati... Pitao sam se....</p> <p>3. Prijenos znanja o spomeniku (10 minuta)</p> <p>Unutar grupe razmotriti određena pitanja, a naročito sljedeća:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Šta mislite – koja je bila namjera spomenika i koja je njegova poruka? • Na kojoj se lokaciji nalazi spomenik i kakav mu je dizajn? • Kojoj je publici namijenjen? <p>4. Rad u manjim grupama na konkretnom tumačenju (20 minuta)</p> <p>Podijelite grupu u manje grupe od po 4 do 6 učesnika u svakoj. Svakom učesniku u grupi dodijelite određenu ulogu, kao npr.:</p> <ul style="list-style-type: none"> • civil koji je lično iskusio rat; • veteran koji se borio u ratu; • turist koji je tek došao u grad i prolazi pored spomenika; • susjed koji živi u blizini spomenika; • aktivista koji se protivi spomeniku; • umjetnik koji je napravio spomenik.

	<p>Učesnici bi trebali odgovoriti na sljedeće pitanje, gledano iz “svog” ugla: “Kakvo je moje mišljenje o ovom spomeniku?”</p> <p>Učesnici mogu biti kreativni i koristiti svoju maštu, ali inspiraciju mogu potražiti i u transkriptima videoklipova. Zamolite učesnike da svoje nalaze prezentiraju u trajanju od minute.</p> <p>5. Predstavljanje nalaza (10 minuta) Svaka grupa ukratko predstavlja svoje rezultate.</p> <p>6. Opća diskusija (30 minuta)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Koji su razlozi za različita mišljenja? Razmislite o vremenskoj/fizičkoj udaljenosti u odnosu na temu i o različitim interesima. • Koja mišljenja niste čuli u prezentacijama i videoklipovima? Razmislite o ljudima koji imaju strategiju koja je više orijentirana ka budućnosti ili o onima koji se koriste strategijom poricanja, poput političara koji pokušavaju sakriti određene priče, ili o mladim ljudima koji ne osjećaju nikakvu povezanost s historijom. • Imaju li mladi, općenito, mišljenje o spomenicima? Da li bi ga trebali imati? • Kakvo je vaše mišljenje o ovom spomeniku? • Mislite li da su spomenici i memorijalizacija važni i zašto?
materijal	Filmski isjecci, kartice s različitim mišljenjima, olovke i papiri
izvori	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja). Sarajevo – München. Videoklipovi • Priručnik / Modul III/ scenarij materijala: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi, autor Wouter Reitsema
dodatna literatura	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi • Priručnik / Modul III/ scenarij materijala: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi • Katalog “MONuMENTI – promjenljivo lice sjećanja”, dokument u PDF formatu, na DVD-u naslovljenom “Sjećanje u pokretu”.
dodatne aktivnosti	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja” – Jedinica 5: Moj idealni spomenik; • Modul II: “Sjećanje na spomenike / Spomenici sjećanja” – Jedinica 3: Muzej sjećanja; • Modul IV: “MONuMENTI – promjenljivo lice sjećanja” – Jedinica 8 • Modul V: “Sjećanje u pokretu. MonuMENTImotion.Kratki film / Jedinica 9

modul III	memory walk (šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. videoklipovi
	jedinica 7
tema	Kritički osvrt na različite uloge i odgovornosti u kontekstu nepravde
naslov	Heroji? Priča o otporu
podnaslov	Različite strategije otpora prema nepravdi
kontekst	<p>Šetnja kroz sjećanja je edukativna filmska radionica koja mladima nudi priliku da se upoznaju s načinima kako se historija i sjećanja na rat i sukobe prevode u spomenike, odnosno kako se koriste i zloupotrebljavaju u javnom prostoru. Tokom petodnevne radionice mladi ljudi se potiču da kritički razmišljaju o procesu memorijalizacije i da ispitaju koliko su memorijalni lokaliteti relevantni, odnosno koliko je njihova priroda sporna njima i njihovim zajednicama u današnjem društvu.</p> <p>Tokom radionice učesnici su zajedno radili na proučavanju kratkog filmskog isječka o konkretnom spomeniku, istražujući razloge njegovog nastanka, njegovu ulogu u društvenom obilježavanju, moguće kontroverze i neslaganja oko spomenika, te percipirani značaj tog spomenika u kontekstu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.</p> <p>Godine 2013. grupa od oko 12 učesnika iz susjednih gradova u Bosni i Hercegovini, Sarajeva i Istočnog Sarajeva, okupila se oko ideje da u svojim zajednicama istraže i kamerom zabilježe spomenike iz Drugog svjetskog rata i rata od 1992. do 1995. godine, a 2014. oko 20 učesnika iz Bosne i Hercegovine i Njemačke okupilo se u Münchenu, Njemačka, kako bi istražili spomenike iz Drugog svjetskog rata.</p> <p>Ovom radionicom se pokušalo odgovoriti na sljedeća pitanja: Da li ste ikada razmišljali o tome ko je i zašto izgradio spomenike u vašem gradu? Koje poruke ti spomenici šalju o prošlosti (i za budućnost)? Nedostaju li neki spomenici u vašem gradu? Kakav bi, prema vašem mišljenju, bio idealan spomenik?</p> <p>Prvog dana radionice učesnici su slušali predavanje i zajedno sa predavačima, ekspertima, aktivistima i očevicima radili praktične vježbe vezane za memorijalizaciju. Drugog su dana posjetili nekoliko memorijalnih lokaliteta i počeli rad na istraživanju spomenika. Trećeg su dana intervjuirali slučajne prolaznike na ulici i kamerom snimali njihova mišljenja. Četvrtog su dana montirali snimljeni materijal uz pomoć profesionalnih urednika i napravili petominutni videoisječak. Petog dana radionice svoje su radove predstavili u okviru javne projekcije i završne svečanosti.</p>

povezane teme	Heroizam, otpor, borba protiv nepravde, odgovornost za zauzimanje stava
poruke	Kakve su različite strategije i prepreke na putu u borbi protiv nepravde? Kakva je individualna odgovornost u borbi protiv nepravde?
ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • povećati “multiperspektivnost” o temama heroizma i otpora; • kod pojedinaca osvijestiti mogućnost izražavanja otpora.
ishodi učenja	<p>Učesnici će biti u stanju identificirati različite uloge koje pojedinac može imati tokom sukoba i shvatiti da te uloge nikada nisu fiksne.</p> <p>Učesnici će biti u stanju identificirati različite oblike otpora i razmotriti njihovu spornu prirodu.</p> <p>Učesnici će shvatiti da historiju čine individualne priče i da su pojedinačna djela veoma bitna.</p> <p>Učesnici će biti u stanju kritički razmisliti o vlastitoj odgovornosti za suprotstavljanje nepravdi.</p>
trajanje	180 minuta
broj učesnika	20-30
metodologija	Kroz lične priče o različitim oblicima otpora i nakon odgledana tri filmska isječka iz materijala “Šetnja kroz sjećanja” iz Münchena učesnici će se upoznati sa različitim oblicima otpora. Učesnici će predstaviti svoje nalaze o tim ličnim pričama i razgovarati o svojim idejama.
procedura	<p>1. Uvod i nasumično prikupljanje ideja (20 minuta)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zamolite učesnike da nasumično navode ideje o tome kakve sve uloge pojedinac može imati tokom sukoba, a vi te ideje zapišite na tablu. Pobrinite se da se na toj listi nađu pojmovi kao što su žrtva, počinitelj, “član otpora”. Pitajte učesnike da li je moguće da pojedinci mijenjaju uloge ili da istovremeno imaju dvije uloge, podsjećajući ih na vježbu identiteta: osoba može imati višestruki identitet, može praviti različite izbore u različitim trenucima, kao i na to da uloge nikada nisu fiksne. • Pređite na temu otpora i zamolite učesnike da nasumično navedu različite strategije / oblike otpora koji im padaju na pamet i zapišite ih na tablu. Potaknite ih da istraže najučestalije, ali i kreativne/duhovne oblike: pisanje, demonstriranje, pisanje muzike, borba, spašavanje, distribucija robe... Na kraju, pitajte učesnike kojih se prepreka otporu mogu sjetiti.

2. Prikazivanje filmskih isječaka (20 minuta)

Objasnite kontekst filmskih isječaka i objasnite da će pogledati isječke koji govore o otporu. Pogledajte s učesnicima tri filmska isječaka iz materijala “Šetnja kroz sjećanja” iz Münchena, a onda učesnike zamolite da svako za sebe zapiše na papiru oblike / strategije otpora kojih se mogu sjetiti.

3. Rad u manjim grupama (30 minuta)

Podijelite učesnike u manje grupe i zamolite da za svaku osobu koju su vidjeli na filmskom isječku (ispitanici: Sophie Scholl, Georg Elser, anonimni prolaznik u Dodger aleji) odgovore na sljedeća pitanja, a te odgovore zalijepite na poster:

- Ko sam ja?
- Zašto sam reagirao/la (protiv nepravde)?
- Koju strategiju otpora sam koristio/la?
- Kojem sam riziku bio/la izložen/a?
- Kakva je bila reakcija na moje djelovanje?

Grupe kao izvor mogu koristiti transkripte iz filma, te dokumente u PDF formatu koji govore o memorijalima u Münchenu (vidi izvor).

4. Prezentacije (30 minuta)

Zamolite svaku grupu da predstavi svoje nalaze. Kao moderator, na tablu možete dodati “nove” strategije koje je grupa istraživala.

5. Plenarna diskusija (20 minuta)

Tokom plenarne diskusije razmotrite sljedeća pitanja:

- O Sophie Scholl: Da li je slučajnost da su Hans i Sophie Scholl bili mladi studenti? Ovdje možete razgovarati o rizicima koji su svojstveni otporu (strah za vlastiti život i život porodice) i pitati učesnike o različitim razlozima zbog kojih ljudi pružaju, odnosno ne pružaju otpor. Kakvu odgovornost pojedinac ima prema društvu? Prema svojoj porodici? Ličnim uvjerenjima? Zajednici? Vjerskoj zajednici? Narodu? Učiniti pravu stvar čak i kada to može podrazumijevati ogromne rizike i strašne posljedice?
- O Dodger aleji: Zašto je ovaj oblik otpora drugačiji od onog koji je iskazala Sophie Scholl? I zašto neki ljudi ovo ne smatraju otporom? Možete razmotriti različite oblike otpora: oni ljudi koji su koristili stražnju uličicu nisu neophodno pomogli drugima, ali jesu iskazali protest protiv sistema. Razmislite o drugim razlozima, mimo otpora, zbog kojih su ovi ljudi koristili stražnju uličicu.

	<ul style="list-style-type: none"> • O Georgu Elseru: Da li su “članovi otpora” uvijek heroji? Može li se Georg Elser smatrati herojem? Osvrnite se na višestruke uloge koje jedna osoba može imati: “pripadnik otpora” istovremeno može biti i počinitelj. • Općenito I: Zapišite na tablu sljedeću izjavu i zamolite učesnike da vam kažu da li se, na osnovu svojih nalaza, slažu ili ne slažu s tom izjavom: “Oni su bili sasvim obični ljudi koji su iskoristili obične okolnosti da naprave nešto izvanredno.” (Matthias Heyl, viši pedagog, Ravensbrück Memorial Site) Razmotrite s učesnicima značaj pojedinačnog djelovanja i koliki utjecaj pojedinac može imati. • Općenito II: Razmotrite iskustva učesnika u pružanju otpora kroz sljedeća pitanja: Šta vi kao pojedinac možete učiniti da promijenite situaciju? Da li ste ikada ustali protiv nepravde (npr. protiv nasilničkog ponašanja, sitnog kriminala) i ako jeste, kako ste se osjećali? Kakvim ste rizicima bili izloženi? Kakve su bile reakcije?
materijal	Tabla s papirima, projektor, filmski isječki iz materijala “Šetnja kroz sjećanja”, olovke i papir, transkripti filmskih isječaka
izvori	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi/ München”
dodatna literatura	<p>U materijalu “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja). Videoklipovi; za više osnovnih informacija o spomenicima pogledajte scenarij videoklipova iz materijala Manual/Modul III/scenarij <p>U materijalu “Mjesta sjećanja i komemoracije”, što su tematske historijske staze (ThemenGeschichtspfade) kao dio serije “Staze kulturne historije” (KulturGeschichtspfade) u izdanju Grada Münchena, koji sadrži spomenike iz videoklipova sadržanih u materijalu “Šetnja kroz sjećanja” iz Münchena, a koji nudi više informacija o javnoj kulturi sjećanja u Münchenu: http://www.ns-dokumentationszentrum-muenchen.de/bildungsangebote/tgp-ns/tgpremembrance.pdf</p> <p>Priprema za sat preuzeta sa stranice Memorijalnog muzeja holokausta Sjedinjenih Američkih Država (United States Holocaust Memorial Museum - USHMM) “Pojedinačna odgovornost i otpor tokom holokausta”: http://www.ushmm.org/educators/lesson-plans/individual</p>

dodatne aktivnosti

Prijedlog za dodatnu aktivnost (90 minuta)

“Otpor u današnjem društvu”

Cilj: Zamolite učesnike da identificiraju slučajeve nepravde u svom društvu i da istraže strategije iskazivanja otpora protiv takvih nepravdi. Ova aktivnost se nadovezuje na glavnu aktivnost.

1. Objasnite vježbu i predstavite članke iz lokalnih i nacionalnih novina u kojima se govori o različitim vidovima opresije/diskriminacije/nepravde u današnjem društvu. (10 minuta)
2. Zamolite učesnike da prouče te novinske članke i da navedu listu tlačenja. Ako učenici već imaju određena znanja o ljudskim pravima, zamolite ih da navedu koje je ljudsko pravo tim konkretnim situacijama povrijeđeno. (30 minuta)
3. Zamolite učesnike da pripreme prezentaciju i da se u njoj kritički osvrnu na to ‘šta bi se moglo ili trebalo uraditi da se ustane protiv takve opresije?’. (20 minuta)
4. Zamolite učesnike da sa ostatkom grupe podijele svoje nalaze i zapišu na tablu strategije koje učenici navedu. (30 minuta)

scenarij

Autor Wouter Reitsema, Anne Frank House (Holandija)

I. “Šetnja kroz sjećanja” (Memory Walk) - Sarajevo & Istočno Sarajevo

U periodu od 12. do 17. avgusta 2013. godine, u organizaciji Kuće Ane Frank iz Holandije i Inicijative mladih za ljudska prava Bosne i Hercegovine, a u saradnji sa organizacijom Humanity in Action, održana je filmska radionica pod nazivom “Memory Walk” u susjednim gradovima u Bosni i Hercegovini, Sarajevu i Istočnom Sarajevu. Tokom pet dana, 12 učesnika – koji dolaze iz različitih sredina i dijelova oba grada – imali su priliku da zajedno obiđu spomenike u svojoj neposrednoj okolini kako bi istražili, dokumentovali i pobliže se upoznali sa ovim – često međusobno konkurentnim – kamenim spomenicima podignutim u sjećanje na žrtve pale u Drugom svjetskom ratu i proteklom ratu 1990-ih godina.

Radionica je otpočela predavanjima stručnjaka uključenih u proces memorijalizacije i bila je protkana kreativnim vježbama. Inspirativna predavanja i diskusije stavile su javno sjećanje u Bosni i Hercegovini u evropski kontekst, fokusirale su pažnju učesnika na povezivanje mjesta sjećanja suprotstavljenih uslijed pristrasnog i jednostranog izvještavanja, te podučile učesnike kako da “čitaju” spomenike iz različitih uglova. Pozvani govornici su na inspirativan način predočili svoj aktivni odnos prema alternativnim načinima sjećanja. Osim što su iznijeli svoja razmišljanja o predstavljanju prošlosti u sadašnjosti, oni su se, tokom ovog dana radionice, dotakli i vlastitih uloga i odgovornosti. Sljedeći je dan uslijedio obilazak spomenika u oba grada uz pomoć vodiča. Obilaženjem spomenika u Sarajevu i Istočnom Sarajevu mnogi učesnici su dobili jedinstvenu priliku da posjete dijelove svoje zemlje u kojima do sada nikada nisu bili te da međusobno razgovaraju o pričama i spomenicima o kojima nisu imali priliku govoriti u školi ili kući. Učesnicima je zatim dodijeljen zadatak da izaberu jedan spomenik i o njemu naprave kratak film. Nakon detaljnog proučavanja odabranog spomenika i učenja o osnovama intervjuisanja i snimanja, učesnici su krenuli sa snimanjem materijala za filmove. Istraživali su priče koje se vežu za spomenike, a opažanja građana su bilježili kroz intervju. Tokom dana koji je bio posvećen uređivanju snimljenih materijala, učesnici su, uz pomoć profesionalnih urednika, pristupili uređivanju svojih videouradaka. Posljednjeg su dana, u art kinu Kriterion u Sarajevu, u okviru programa godišnjeg Film festivala, mlade filmadžije ponosno predstavile svoje tek urađene videouratke tokom javnih projekcija u okviru kojih je održana i panel diskusija. Filmovi su dostupni na Youtube i DVD zapisu, na engleskom, njemačkom i bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku. Radionica je finansirana sredstvima Humanity in Action, ambasada Njemačke, Austrije i Italije u BiH i Volonterskog programa Ujedinjenih naroda.

- Spomenik Milanu Simoviću podignut je u znak sjećanja na partizana Milana Simovića, narodnog heroja socijalističke Jugoslavije, u Palama, Istočno Sarajevo. Orden narodnog heroja bilo je drugo najviše vojno odlikovanje koje se dodjeljivalo Jugoslovenima za izuzetna herojska djela. Simoviću je ovaj status dodijeljen kao komandiru Viteške čete Romanijskog partizanskog odreda tokom Drugog svjetskog rata. U toku petomjesečne borbe, u kojoj je lično učestvovao i bio u prvim redovima, organizovao je rušenje željezničke pruge Sarajevo – Višegrad i tako je onesposobio za više od 10 mjeseci. Ubijen je od fašističkog ustaškog pokreta.
- Spomen-park Vraca je podignut na mjestu oko nekadašnje austrougarske tvrđave. Izgradnju spomenika poručio je predsjednik bivše Jugoslavije Josip Broz Tito (1892-1980) 1980. godine. Spomen-park Vraca predstavlja spomenik žrtvama partizanskog pokreta poginulim u Drugom svjetskom ratu, a tokom postojanja Jugoslavije je imao važnu rekreativnu funkciju. Tokom opsade Sarajeva (1992-1995), Spomen park Vraca su vojne snage bosanskih Srba koristile kao važnu stratešku tačku za napad na grad koji leži u dolini ispod ovog spomenika. Spomenik je od iste strane i djelomično oštećen tokom povlačenja 1996. godine. Iako je 2005. godine proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Spomen park Vraca još uvijek je napušteno mjesto na granici između dva susjedna grada, Sarajeva i Istočnog Sarajeva, smješteno u dva različita entiteta države, Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj.
- “Sarajevske ruže” su betonski ožiljci nastali od eksplozija granata koji su kasnije ispunjeni crvenom bojom. “Ruže” predstavljaju podsjetnik na poginule tokom opsade Sarajeva (1992-1995). Nije poznato ko i kada je počeo da bojom ispunjava oštećenja na asfaltu, ali građani i aktivisti godinama nastoje očuvati i ukazivati na značaj ovih spomen-obilježja. Općinske vlasti su tek 2013. godine počele i zvanično da štite ova obilježja. “Sarajevske ruže” su anonimne i još uvijek nije objašnjeno zbog čega one predstavljaju simbole svih žrtava rata jer ih danas ne doživljavaju svi stanovnici Sarajeva kao svoje, a mnogi turisti pored njih prođu a da ih i ne primijete.

II. “Šetnja kroz sjećanja” (Memory Walk) u Münchenu

Inicijativa mladih za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Kuća Ane Frank i Staatliches-Karolinen Gymnasium Rosenheim su, u periodu između 5. i 11. jula 2014. godine, organizovali filmsku radionicu pod nazivom “Memory Walk” u Münchenu, Njemačka. Tokom pet dana, učesnici iz Bosne i Njemačke, njih 21, imali su priliku da zajedno obiđu spomenike u svojoj neposrednoj okolini kako bi istražili, dokumentovali i pobliže se upoznali sa ovim – često međusobno konkurentnim – kamenim spomenicima podignutim u sjećanje na žrtve pale u Drugom svjetskom ratu.

Učesnici radionice intenzivno su razgovarali o baštini Drugog svjetskog rata u Njemačkoj, problematičnim i spornim stavom vlasti Münchena vezanim za bivše nacističke građevine te su se pobliže upoznali sa spomenicima različitim grupama žrtava i pokreta otpora – uz stručnu pomoć lokalnih eksperata i aktivista iz

Münchena i obližnjeg Dachaua. Pored “redovnog” obilaska spomenika, mladi su također istraživali pitanja vezana za spomenik Stolpersteine koji u gradu još uvijek ne postoji. I dok je ovaj “kamen spoticanja” i dalje zabranjen u Münchenu, članovi grupe su, uz šetnju gradom, iskoristili aplikaciju na svojim pametnim telefonima kako bi se upoznali sa biografijama progonjenih žrtava. Uprkos kiši, učesnici su bili jako motivirani da putem intervjuisanja ljudi na ulici saznaju više o njihovim gledištima na spomenike, te su zajedno vrijedno radili na snimanju tri videouratka. Uslijed različitosti (kulturnih) sredina iz kojih dolaze, razmjena ideja znala je biti izazovna, ali i korisna, jer učenici iz Njemačke nisu mnogo znali o historiji rata u Bosni koji još uvijek predstavlja težak teret na leđima Bosanaca. Krajnji rezultati radionice prikazani su putem javnih projekcija u dva navrata: jedna u Münchenu i jedna u Sarajevu. U Münchenu su, 11. jula, prisutni minutom šutnje odali počast žrtvama genocida u Srebrenici 1995. godine, praveći tako poveznicu između žrtava nacionalsocijalističkih progona sa žrtvama ne tako davnih kršenja ljudskih prava. Ova komemoracija je upriličena tokom javne projekcije gdje su učesnici ponosno predstavili svoje filmove o spomenicima Hansu i Sophie Scholl, Georgu Elseru i spomeniku “Dodger’s Alley” iza građevine Feldhernhalle. Filmovi su dostupni na Youtube i DVD zapisu, na engleskom, njemačkom i bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku. Ova radionica finansirana je sredstvima fondacije EVZ (Europeans for Peace Program i organizacije Anne Frank Verein).

- Spomenik Georgu Elseru podignut je u počast Georga Elsera (1903-1945), stolara iz Münchena koji je 8. novembra 1939. godine, podmetanjem bombe, pokušao da izvrši atentat na Adolfa Hitlera u pivnici Bürgerbräukeller (velika pivnica Löwenbräu pivare u Münchenu). Kako je Hitler morao ranije napustiti događaj, bomba je detonirala nekoliko minuta nakon što je on otišao. Elser je uhapšen i ubijen u gradu Dachau 9. aprila 1945. godine. Spomenik sa tekstom ‘8. novembar’ podignut je 2009. godine na vanjskom zidu u blizini Elsterovog doma. Svakog dana u 21.20 – vrijeme u koje se pokušaj atentata desio – svjetla na spomeniku se upale na jednu minutu.
- Spomenik “Bijela ruža” posvećen je članovima studentske grupe otpora koja je sebe nazivala Bijela ruža koji su njemačko stanovništvo u Münchenu javno pozvali na otpor nacističkoj diktaturi. Od 1942. godine Bijela ruža je razdijelila ukupno šest različitih pamfleta, sve do 1943. godine, kada su članovi pokreta otpora uhapšeni i pogubljeni od nacista. Zazidani pamfleti koji su prikazani u filmu su postavljeni na inicijativu građana, a kasnije su usvojeni od fondacije koja je odgovorna za sva spomen obilježja žrtvama ovog pokreta, koja uključuju i bronzanu bistu i stalnu izložbu u Univerzitetu Ludwig-Maximilians.
- Feldherrnhalle & Dodgers’ Alley odaje počast građanima Münchena koji su odbijali salutirati nacistima. Izgradnju Feldherrnhalle originalno je dao postaviti kralj Ludwig I od Bavarije (1786-1868), ali je zgrada postala sastavni dio nacističke propagande 1933. godine. Prolaznici su morali salutirati Hitlerov pozdrav. Oni koji to nisu željeli učiniti mogli su izbjeći ovo salutiranje idući zaobilaznim putem preko male aleje Viscardi Alley. Zbog toga je aleja Viscardi Alley prozvana Dodger’s Alley – historija u čiji znak sjećanja danas postoji kaldrma sa pločicama zlatne boje.

1961 Spomenik Bori Vukmiroviću i Ramizu Sadikuu, Priština, Kosovo

modul IV MONuMENTI - promjenljivo lice sjećanja	
	jedinica 8
tema	Putovanje kroz katalog MONuMENTI
naslov	Razgovor sa spomenicima
podnaslov	Promjenljivo lice sjećanja
kontekst	<p>Posljednjih 100 godina na prostoru koji je nekada zauzimala Jugoslavija, a koji danas zovemo regija, bilo je veoma burno. Od 1914. pa sve do 2014. smjenjivale su se brojne države, društvena uređenja i, nažalost, ratovi. Smjenjivali su se carevi, sultani, kraljevi, drugovi i gospoda; mijenjale se države, selili se ljudi, što svojom voljom, što voljom drugih, mijenjale se granice, i tako sve do današnjih dana.</p> <p>Svako vrijeme imalo je svoje heroje i podizalo je spomenike u želji da važna djela i ljudi ostanu zapamćeni za generacije koje dolaze. Mnogi spomenici preživjeli su ratove, ali nisu mirove. Heroji jednog vremena postajali su društveni otpadnici u drugoj generaciji. S druge strane, heroji jednog naroda na Balkanu posmatrani su kao zločinci u drugom narodu. Tumačenje historijskih događaja značajno se mijenjalo sa promjenom društvene klime. I tako sve do današnjih dana.</p> <p>Potres iz 1914. i početak Prvog svjetskog rata dogodili su se baš u samom središtu regije – u Sarajevu. Rat je zahvatio sve krajeve, a obilježila su ga mnoga stradanja i žrtve. Kraj rata je donio izmjene granica. Nestali su Austro-Ugarska monarhija i Osmansko carstvo, a nastala je nova država – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, čije će ime nešto kasnije biti promijenjeno u Kraljevina Jugoslavija. Ova država se prostirala od Vardara do Triglava i od Dunava do Jadranskog mora. Njom je vladala dinastija Karađorđevića, a prijestolnica joj je bio Beograd.</p> <p>Ova mlada država bila je opterećena brojnim problemima - ekonomskim, društvenim, političkim i nacionalnim - sa kojima se teško nosila. Pored toga, Evropa između dva svjetska rata (1918-1939) nije bila najsretnije mjesto za život. Razorne posljedice Prvog svjetskog rata otežavale su život običnim ljudima. Bolesti i neimaštini pridružila se svjetska ekonomska kriza, koja je u određenoj mjeri ubrzala formiranje totalitarnih režima. Krhki mir u Evropi prekinut je 1939. godine.</p> <p>Period Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je donio nova stradanja. Zemlju su okupirale fašističke sile, a stanovništvo je stradalo kako od stranih okupatorskih snaga, tako i od različitih pokreta koji su se razvili u samoj zemlji. Borbu protiv okupatora i za oslobođenje zemlje organizirala je Komunistička partija Jugoslavije, čije su snage, kako je rat odmicao, postajale sve brojnije.</p>

	<p>Godina 1945. donijela je oslobođenje zemlje i formiranje nove države – Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) – u čijem su sastavu bile Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija (sa pokrajinama Kosovom i Vojvodinom), Crna Gora i Makedonija. Na čelu države bio je predsjednik Josip Broz Tito (sve do svoje smrti 1980. godine), a glavni je grad bio Beograd. Ovaj period zapamćen je kao vrijeme obnove i izgradnje zemlje, te se tog vremena mnogi danas sjećaju kao perioda prosperiteta i dobrog života.</p> <p>Posljednje decenije burnog 20. vijeka donijele su novu krizu i nemire. Povoda za nezadovoljstvo bilo je mnogo – od ekonomskih, društvenih, pa sve do nacionalnih. Kriza u Jugoslaviji koja je trajala od početka 80-ih godina imala je za rezultat krvave ratove i raspad Jugoslavije.</p> <p>Ratovi su počeli 1991. i potrajali, u manjem ili većem intenzitetu, sljedećih deset godina. Ratovalo se od Slovenije do Makedonije, a ratovi su imali nacionalnu i vjersku dimenziju, uz intervenciju stranih sila. Počelo je ratom u Sloveniji, a završilo se ratom na Kosovu. Kao i u prethodnim ratovima, i ovi sukobi s kraja 20. vijeka okončani su mijenjanjem granica. Nastale su nove države: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija i Kosovo.</p> <p>Uzimajući u obzir da su prostor regije u 20. vijeku zadesile složene historijske prilike, te da je on bio uključen u različite političke sisteme, tumačenje prošlosti u zemlji bilo je promjenljivo i podložno instrumentaliziranju u skladu sa politikom koja je bila aktuelna. Sjećanje, tj. komemoriranje pojedinih historijskih događaja i ličnosti, bilo je uvjetovano aktuelnom ideologijom, koja je prije svega imala za cilj jačanje nacionalnog/ih identiteta.</p>
povezane teme	Sjećanja o spomenicima iz zapadnog Balkana, lokalna historija
poruke	Razmislite koliko je uopće bitno da se sjećamo prošlosti, ratova, heroja, i zašto može biti veoma teško suočiti se s prošlošću?
ciljevi	<p>Cilj je ovog modula preispitavanje uloge spomenika i odnosa društava prema njima u 20. vijeku.</p> <p>Pored toga, cilj je ovog modula da učesnici steknu određena saznanja o spomenicima iz lokalnih zajednica i regija. Ova će znanja steći iz odabranih i didaktički oblikovanih historijskih izvora, koji daju multiperspektivna gledišta o ovoj temi.</p> <p>Također, tokom implementiranja ovog modula, pored historijskih saznanja, učesnici će razvijati kritičko mišljenje, kako o historijskim događajima tako i o umjetnosti, konkretno o spomenicima kojima su obilježavani pojedini događaji ili koji su podignuti u čast neke ličnosti. Učesnici će razmatrati razloge za podizanje spomenika, njihovu ulogu unutar zajednica i odnos zajednica prema spomenicima.</p>

	Kako će modul biti implementiran među učesnicima iz različitih sredina, oni će razvijati vještine međusobnoga komuniciranja, razmjene različitih iskustava i tradicija sredina iz kojih dolaze, čime će se razvijati vještine tolerancije i međusobnog uvažavanja.
ishodi učenja	Učesnici su osposobljeni da rade sa historijskim izvorima, postavljaju pitanja o njima, procjenjuju njihovu vrijednost, prikupljaju podatke na osnovu njih, organiziraju ih, vrše analizu i sintezu dobijenih podataka, upoređuju ih i izvode zaključke iz njih.
trajanje	90 minuta I dio: 15 minuta: 10 (uvod) + 5 (podjela zadataka) II dio: 50 minuta: 5 x 10 minuta III dio: 25 minuta: prezentacije i zaključak
broj učesnika	20-30
metodologija	Učesnici radionice će kroz podjelu na pet grupa analizirati materijale o spomenicima posebno grupisane i predstavljene na kartonima.
procedura	<p>I dio: 15 minuta: 10 (uvod) + 5 (podjela zadataka)</p> <p>Prvi korak - raspored učesnika u grupe i pružanje informacija o načinu rada, te podjela zadataka.</p> <p>Učesnici će biti podijeljeni u 5 grupa. Svaka grupa dobija različit materijal.</p> <p>Svaka grupa mora imati po jedan sto, oko kojeg sjede učesnici i na kojem se nalazi unaprijed pripremljen materijal.</p> <p>Kada učesnici zauzmu svoja mjesta za rad u prvom ciklusu i počnu s radom, predavač će na radnoj ploči da nacrtava vremensku lentu koja će sadržavati osnovne vremenske odrednice velikih historijskih događaja: Prvi svjetski rat (1914-1918), Drugi svjetski rat (1939-1945), početnu fazu raspada SFR Jugoslavije (1991-1995) pa sve do danas – 2014 te postaviti zidnu kartu regije, na koju će bilježiti mjesto ili oblast u kojoj je podignut spomenik.</p> <p>II dio: 50 minuta: 5 x 10 minuta</p> <p>Drugi korak</p> <p>Učesnici radionice su podijeljeni u grupe. Svaka grupa dobija kartone sa slikama i pričama o spomenicima, i ima zadatak da analizira njihov sadržaj na osnovu pitanja za rad sa spomenicima, na koja odgovaraju kroz tri faze. Svaka grupa treba da analizira sve dobijene spomenike, odgovori na postavljena pitanja i da pripremi prezentaciju svojih rezultata (za treći dio radionice).</p>

III dio: 25 minuta: prezentacije i zaključak

Treći korak – prezentacija rezultata. Svaka grupa tokom predstavljanja materijala koristi lentu vremena i kartu. Tokom predstavljanja konkretnog spomenika postavlja ga na lentu vremena (ili bilježi) i označava mjesto (grad, oblast) na karti gdje se spomenik nalazi. Nakon što svaka grupa iznese svoje zaključke, slijedi diskusija i odgovaranje na ključno pitanje.

KLJUČNA PITANJA TOKOM CIJELOG PROCESA:

1. U kojoj mjeri odnos prema spomenicima iz prošlosti svjedoči o današnjem društvu?
2. Da li spomenici imaju rok trajanja u fizičkom/memorijskom smislu?
3. Šta/ko najviše utječe na takav odnos prema spomenicima?
4. U kojoj mjeri nebriga prema spomenicima govori da se stidimo vlastite prošlosti?

PITANJA ZA RAD SA SPOMENICIMA; PITANJA ZA SVAKU GRUPU

A. Pitanja za spomenike na prednjoj strani:

1. Od čega je spomenik izrađen?
2. Gdje se spomenik nalazi?
3. Koje su njegove likovne karakteristike?
4. Kakvu simboličku poruku spomenik nosi?
5. O kojem vremenu spomenik svjedoči?

B. Pitanja za spomenike na zadnjoj strani:

1. Uporedite odgovore sa informacijom o spomeniku.
2. Kome je spomenik podignut?
3. Da li spomenici ove grupe pripadaju istom periodu?
4. Koja je zajednička poruka spomenika ove grupe?
5. Koja je sudbina spomenika ove grupe?

C. Moj spomenik – pitanja za objedinjen spomenik:

1. Napišite svoj komentar na spomeniku i uporedite ga s postojećim historijskim komentarom, ako postoji. Gdje otkrivате sličnosti a gdje razlike?
2. Koja je vaša definicija za spomenik?

materijal

I dio:

Potrebno je prethodno pripremiti lentu vremena sa označenim godinama koje reflektiraju historijski kontekst, na koju će učesnici bilježiti vrijeme u kojem je spomenik podignut, te kartu regije, na koju će bilježiti mjesto ili oblast u kojoj je spomenik podignut.

II dio:

Spomenici iz kataloga

I grupa:

- a. 1961. - "Prekinut let" – park "Šumarice"; lokacija: Kragujevac, Srbija; vajar: Miodrag Živković;
- b. 1966. - "Jasenovački cvijet"; lokacija: Jasenovac, Hrvatska; vajar: Bogdan Bogdanović;
- c. 1973. - Spomenik Bitke na Sutjesci; lokacija: Tjentište, Bosna i Hercegovina; vajar: Miodrag Živković;
- d. 1978. - Spomenik na Makljenu; lokacija: Makljen, Bosna i Hercegovina; vajar: Boško Kućanski;
- e. 1974. - "Makedonium"; lokacija: Kruševo, Makedonija; vajari: Jordan Grabuloski i Iskra Grabuloska (arhitektura), Borko Lazeski (vitraž) i Peter Mazev (svodovi).

II grupa:

- a. 1934. - Spomenik Petru II Petroviću Njegošu; lokacija: Trebinje, Bosna i Hercegovina; vajar: Toma Rosandić;
- b. 2006. - Spomenik Skenderbegu; lokacija: Skoplje, Makedonija; vajar: Thoma Thomai;
- c. 2011. - "Ratnik na konju"; lokacija: Skoplje, Makedonija; vajar: Valentina Stevanovska;
- d. 1938. - Spomenik Đorđu Petroviću Karađorđu; lokacija: Topola, Srbija; vajar: Petar Palavičini;
- e. 1948. - Spomenik Titu; lokacija: Kumrovec, Hrvatska; vajar: Antun Augustinčić.

III grupa:

- a. 1929. - Spomenik Grguru Ninskom; lokacija: Split, Hrvatska; vajar: Ivan Meštrović;
- b. 1990. - Spomenik Desanki Maksimović; lokacija: Valjevo, Srbija; vajar: Aleksandar Zarin;
- c. c. 1994. (prva konstrukcija 1984) - "Krajputaš" – spomenik Ivi Andriću; lokacija: Višegrad, Bosna i Hercegovina; vajar: Ljupko Antunović;
- d. d. 1999. - Spomenik Majci Terezi; lokacija: Skoplje, Makedonija; vajar: Tome Serafimovski.

IV grupa:

- a. 1953. - Memorijalni spomenik "Kosovska bitka", 1389; lokacija: Gazimestan, Kosovo; skulptor: Aleksandar Deroko;
- b. 2001 (možda ranije) - Spomen-park "Rorovi"; lokacija: Goražde, Bosna i Hercegovina; vajar: Senad Pezo;

	<p>c. 2003. - Memorijalni centar “Srebrenica – Potočari” za žrtve genocida iz 1995. godine; lokacija: Srebrenica, Bosna i Hercegovina; arhitekti: Ahmed Džević i Ahmet Kapidžić;</p> <p>d. 2004. - Spomenik albanskim žrtvama u Drugom svjetskom ratu i u sukobu 2001; lokacija: Blace, Makedonija; vajar: Selam Mustafa;</p> <p>e. 2004. - Spomen-obilježje poginulim vojnicima u odbrambeno-domovinskom ratu; lokacija: Mrkonjić-Grad, Bosna i Hercegovina; vajar: Miodrag Živković;</p> <p>f. 2005. - Spomenik poginulim hrvatskim vojnicima; lokacija: Mostar, Bosna i Hercegovina; vajar: Slavomir Drinković;</p> <p>g. 2009. - Spomenik “Nevinim žrtvama NATO agresije na SR Jugoslaviju”; lokacija: Grdelička klisura, Srbija; vajar: nepoznat.</p> <p>V grupa:</p> <p>a. 2007. - Spomenik Rokiju Balboj; lokacija: Žitište, Srbija; vajar: Boris Staparac;</p> <p>b. 2008. - Spomenik Bobu Marliju; lokacija: Banatski Sokolac, Srbija; vajar: Davor Dukić;</p> <p>c. 2010. - Spomenik Srđanu Aleksiću; lokacija: Pančevo, Srbija; vajar: Ivana Rakidžić-Krumes;</p> <p>d. 2000. - Spomenik Zahiru Pajazitiju; lokacija: Priština, Kosovo; vajar: Muntoz Dhrami;</p> <p>e. 1961. - Spomenik Bori Vukmiroviću i Ramizu Sadikuu; lokacija: Priština, Kosovo; vajar: nepoznat.</p>
izvori	<p>“Sjećanje u pokretu” - Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • katalog MONuMENTI, autor: Marko Krojač, dokument u PDF formatu na DVD-u, organizator: <i>forumZFD</i>, 2014. • Modul V/Jedinica 9/Scenarij: MonuMENTImotion (Spomenici i trenuci u pokretu), autor Muhamed Kafedžić Muha
dodatna literatura	<ul style="list-style-type: none"> • Zaštita spomenika u Bosni i Hercegovini i regiji • Simboli spomenika • Modul V/Jedinica 9/Scenarij: Spomenici i trenuci u pokretu, autor Muhamed Kafedžić Muha
dodatne aktivnosti	<p>Iz: “Sjećanje u pokretu” - Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul II: “Sjećanje spomenika/ Spomenici sjećanja”; • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi (DVD); • Modul V: “Spomenici i trenuci u pokretu” /MonuMENTImotion. Kratki film (DVD).

Koristite svih 27 karata sa slikama spomenika koje su uključene u pedagoškom alatu “Sjećanje u pokretu”.

PITANJA ZA SVAKU GRUPU:

(Za svaku grupu su jednaka pitanja za rad)

A. Pitanja za spomenike na prednjoj strani:

1. Od čega je spomenik izrađen?
2. Gdje se spomenik nalazi?
3. Koje su njegove likovne karakteristike?
4. Kakvu simboličku poruku spomenik nosi?
5. O kojem vremenu spomenik svjedoči?

B. Pitanja za spomenike na zadnjoj strani:

1. Uporedite odgovore sa informacijom o spomeniku.
2. Kome je spomenik podignut?
3. Da li spomenici ove grupe pripadaju istom periodu?
4. Koja je zajednička poruka spomenika ove grupe?
5. Koja je sudbina spomenika ove grupe?

C. Moj spomenik – pitanja za objedinjen spomenik:

1. Napišite svoj lični komentar na spomenik i uporedite ga s postojećim historijskim komentarom, ako postoji. Gdje otkrivате sličnosti a gdje razlike?
2. Koja je vaša definicija za spomenik?

Završni dio – diskusija:

KLJUČNA PITANJA ZA ZAVRŠNU DISKUSIJU U TREĆEM DIJELU MODULA:

1. U kojoj mjeri odnos prema spomenicima iz prošlosti svjedoči o današnjem društvu?
2. Da li spomenici imaju rok trajanja u fizičkom/memorijskom smislu?
3. Šta/ko najviše utječe na takav odnos prema spomenicima?
4. U kojoj mjeri nebriga prema spomenicima govori o našem pristupu prema vlastitoj prošlosti?

Kadar iz nastanka materijala MOuMENTImotion, autor Muhamed Kafedžić Muha

modul V Umjetnost suočavanja s prošlašću	
	jedinica 9
tema	Filmsko iskustvo: analiza i debata
naslov	MONuMENTImotion: Spomenici i trenuci u pokretu
podnaslov	Umjetnost i suočavanje s prošlašću
kontekst	<p>Narativ o Bori Vukmiroviću i Ramizu Sadikuu</p> <p>Boru i Ramiza ubili su italijanski vojnici aprila 1943. nakon što su ih uhvatili dok su putovali iz Đakovice za Prizren. Jedna od legendi koje kruže u vezi sa njihovom smrću kaže da su italijanski vojnici i albanske brigade koje su uhvatile obojicu ponudile Ramizu Sadikuu da pobegne i spasi se, ali je on odbio da se odvoji od svog ratnog druga i prijatelja Bore. Mučenička smrt Albanca uz Slovena (Boro Vukmirović bio je sin Crnogorca iz Peći) postala je simbol 'bratstva i jedinstva' albanskog i srpsko-crnogorskog stanovništva. 1999. tokom naleta uklanjanja i uništavanja spomenika iz komunističkog vremena i ere Miloševića, Borina bista je sklonjena. Tako je Ramiz ostao sam i 'sačuvan' na način koji je potpuno suprotan originalnoj priči drugarstva koje prelazi etničke granice. Politička poruka koja stoji iza uništavanja spomenika je potkrijepljena činjenicom da do danas nijedna zvanična vlast nije naložila popravku spomenika i da su neke škole na Kosovu koje su prvobitno nosile naziv ova dva 'heroja' zadržale samo Ramiza u svom nazivu.</p> <p>Pozadina kratkog filma "MONuMENTImotion" je izložba "MONuMENTI – promjenljivo lice sjećanja" autora Marka Krojča koja je poslužila kao inspiracija za rađanje ideje o projektu Foruma civilne mirovne službe (<i>forumZFD</i>) i partnera kojim bi se uspostavila interakcija između spomenika prikazanih na ovoj izložbi. Kako je moguće pokrenuti spomenike koji se nalaze na različitim lokacijama? Kakav se efekat na posmatrača time postiže? Zapravo, osnovna ideja je bila da se okamenjeni i izolirani spomenici dovedu u zamišljenu interakciju, što predstavlja metaforu probuđenih i živih sjećanja. Ti "(ponovo) oživljeni" spomenici prošlosti pokreću se i započinju potragu za nestalom bistom Bore koja je nekoć stajala zajedno sa bistom Ramiza na jednom spomeniku u Prištini.</p> <p>Rad na realizacije ideje započeo je u decembru 2013. godine, dok je svoje prvo uobličenje ideja dobila na pripremnoj radionici uže grupe održanoj već početkom februara naredne godine, u Beogradu</p> <p>Sa slobodnim umjetnikom Muhamedom Kafedžićem Muhom i studentima iz zemalja zapadnog Balkana i Njemačke, <i>forumZFD</i> planirao je da animirani film bude prikazan u sklopu Mirovnog događaja Sarajevo 2014, u junu mjesecu.</p>

	Početkom marta 2014. <i>forumZFD</i> održao je dodatnu trodnevnu radionicu u Sarajevu sa odabranom grupom studenata i mladih aktivista. U radionici je učestvovalo ukupno 18 mladih iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Kosova, Makedonije i Njemačke, a studentima su predstavljeni koncepti pomirenja i suočavanja sa prošlošću. Zajedno su osmislili priču, razgovarali o tome kakve efekte žele uvrstiti u film i podijelili zadatke na kojima će raditi tokom narednih mjeseci. Svim učesnicima su dodijeljeni zadaci, bilo da se radilo o animiranju neke scene, prilagođavanju scenarija ili organiziranju premijernog prikazivanja u Sarajevu.
povezane teme	Iz: "Sjećanje u pokretu" – Pedagoški alat o kulturi sjećanja: <ul style="list-style-type: none"> • Modul II: Sjećanje spomenika / Spomenici sjećanja; • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi (DVD); • Modul IV: katalog MOnuMENTI, autor: Marko Krojač, kao PDF dokument u DVD-u. • Proces suočavanja s prošlošću i tranzicijske pravde • Lokalna historija
poruke	Razmislite koliko umjetnički film može probuditi interes za aktualna dešavanja u društvu i objasniti određene društvene pojave i historijska dešavanja. Razmislite koje ljudske vrijednosti film kao dio umjetnosti može probuditi kod gledatelja?
ciljevi	Razvijati kod učesnika kritičko mišljenje putem filma. Analizom filma i razgovorom o viđenom učesnici će razmatrati razloge za podizanje, ali i rušenje spomenika, te razloge zbog kojih drugačiji društveni kontekst utječe na različito tumačenje historijskih događaja. Kako će modul biti implementiran među učesnicima iz različitih sredina, oni će razvijati vještine komuniciranja, razmjenjivati različita iskustva tradicije sredina iz kojih dolaze, što će imati utjecaja na razvoj vještina i međusobnog uvažavanja. U konačnici, razgovor o bolnim temama imat će utjecaja i na procese pomirenja u regiji i na približavanje stavova.
ishodi učenja	Učesnici ispituju odnos savremenika prema prošlosti, kako svog tako i susjednih naroda, kroz film. Analiziraju viđenje umjetnika i procjenjuju vlastite stavove o spomenicima, koji svjedoče o prošlosti, te daju kritički osvrt na odnos savremenog društva prema događajima iz prošlosti.
trajanje	75 minuta: Uvodni dio: 15 minuta Glavni dio: 40 minuta = 10+30 Završni dio: 20 minuta
broj učesnika	20-30
metodologija	Učesnici će individualnim radom i radom u grupama, analizom filma i diskusijom izvesti zaključke na postavljena ključna pitanja.

Uvodni dio časa: 15 minuta

U tišini na radnu ploču postavljamo dvije fotografije – jedna je okrenuta licem (fotografija na kojoj se nalazi lik narodnog heroja Ramiza Sadikua) i druga naličjem (fotografija na kojoj su Ramiz Sadiku i Boro Vukmirović zajedno). Karte se nalazu između ostalih karti u kutiji ovog alata.

Dijaloškom metodom kod učesnika budimo interes i na radnu ploču između dvije fotografije bilježimo pitanja koja postavljaju.

Dolazimo do teme rada i zajedno oblikujemo i postavljamo osnovna pitanja vezana za temu koja će u samom procesu rada dovesti do konačnog ključnog pitanja.

Moguća pitanja:

1. Šta vi vidite?
2. Da li nešto nedostaje?
3. Šta nedostaje?
4. Koliko ste svjesni spomenika oko sebe?
5. Koliko ste upoznati sa spomenicima u državi i regiji?
6. Čega je spomenik simbol?
7. Koju ulogu umjetnost može igrati u kulturi sjećanja?

Glavni dio: 40 minuta

I dio -10 min

Učesnike podijeliti u 5 grupa. Najaviti projekciju filma i navesti ih da bilježe svoje dojmove i pitanja vezana za simbolizam, kulturnu i historijsku pozadinu filma. Teme o kojima mogu razmišljati dok gledaju film, koje će im pomoći da se fokusiraju su: simboli u filmu, slavne i javne ličnosti u filmu, kulturna i historijska pozadina filma, poruke koje film nosi itd. Uz teme o kojima će razmišljati na ploču napisati pitanja koja će biti temom rasprave poslije projekcije filma.

Pitanja za rad na analizi filma su:

1. Pomaže li nam film u razumijevanju prošlosti? U kojoj mjeri?
2. Može li nam umjetnički film pomoći u objašnjavanju trenutne kulturne i političke situacije u društvu?
3. Možemo li prepoznati poruke ove vrste filmova?
4. Može li nam umjetnički film služiti kao motivacija za aktivno učešće u društvu?

II dio: 30 minuta

Projekcija i analiza filma MONuMENTImotion, (autor/režiser: Muhamed Kafedžić Muha sa studentima iz zemalja zapadnog Balkana)

Poslije projekcije filma učesnicima dati par minuta da razmisle o informacijama i utiscima i da se pripreme za analizu filma uz pomoć postavljenih tema i pitanja. Svoja će zapažanja bilježiti na papir, koji će poslije završene analize i diskusije poredati na radni zid da imamo materijalizovana razmišljanja i utiske učesnika.

Potom slijedi analiza filma i iznošenje zaključaka i stavova učesnika. Moderator prati tok izlaganja i razmišljanja te bilježi eventualne nove aspekte posmatranja filma koje će na kraju da rezimira. Poslije diskusije svoje bilješke učesnici će poredati po radnoj ploči.

Završni dio: 20 minuta

Okrenuti fotografiju koja je sve vrijeme bila okrenuta naličjem (Boro i Ramiz) i na taj način vizualizirati dio koji nedostaje!

Metodom plenarne diskusije, uz pomoć ključnih pitanja, učesnike animirati da donesu svoj stav o temi i ulozi umjetničkog filma kao motivatora za analizu društva i aktivno učešće u njemu.

Ključna pitanja:

- a. Ko su / šta su heroji jednog vremena?
- b. U kojoj mjeri heroji jednog vremena ostaju prepoznati kao trajna vrijednost?
- c. Koliku ulogu u čuvanju te vrijednosti imaju spomenici?
- d. U kojoj mjeri film oslikava promjene odnosa i politike prema spomenicima?
- e. Koliko umjetnički film može probuditi interes za aktuelna dešavanja u društvu?
- f. Možemo li dati odgovor na pitanje: Zašto Boro i Ramiz ne stoje više "rame uz rame" i čega su oni danas simbol?

Poslije diskusije učesnicima dati zadatak da na osnovu utisaka iz filma koji su gledali tokom radionice napišu svoju poruku. Poruke postaviti oko slike Bore i Ramiza!

materijal	<p>I dio:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1961. - Spomenik Bori Vukmiroviću i Ramizu Sadikuu; lokacija: Priština, Kosovo; vajar: nepoznat http://sh.wikipedia.org/wiki/Boro_Vukmirovi%C4%87#mediaviewer/File:Boro_i_ramiz.jpg kartica Boro i Ramiz, u kutiji pedagoškog alata “Sjećanje u pokretu” <p>II dio:</p> <p>Kratki film (10 minuta): “Spomenici u pokretu”</p> <p>III dio:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1961. - Spomenik Bori Vukmiroviću (nestao kao dio spomenika) i Ramizu Sadikuu; lokacija: Priština, Kosovo; vajar: nepoznat http://sh.wikipedia.org/wiki/Boro_Vukmirovi%C4%87#mediaviewer/File:Boro_i_ramiz.jpg kartica Boro i Ramiz, u kutiji pedagoškog alata “Sjećanje u pokretu”
izvori	<p>Iz: “Sjećanje u pokretu” - pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kratki film: “Spomenici i trenuci u pokretu”, autor/režiser: Muhamed Kafedžić Muha (DVD); • katalog: MOnuMENTI, autor: Marko Krojač, kao PDF dokument (DVD), organizator: <i>forumZFD</i>, 2014; • Spomenik Bori Vukmiroviću (nestao kao dio spomenika) i Ramizu Sadikuu; lokacija: Priština, Kosovo; autor slike: Marko Krojač, vajar: nepoznat; • crno-bijela fotografija: Boro i Ramiz: http://sh.wikipedia.org/wiki/Boro_Vukmirovi%C4%87#mediaviewer/File:Boro_i_ramiz.jpg (internet, wikipedia).
dodatna literatura	<p>Iz: “Sjećanje u pokretu” – Pedagoški alat o kulturi sjećanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi”, Jedinica 7: Heroji?, priča o otporu
dodatne aktivnosti	<p>Upoznati se s katalogom MOnuMENTI, PDF dokument u DVD-u.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Modul II: “Sjećanje spomenika/Spomenici sjećanja”, Jedinica 2: Šta je spomenik?; • Modul III: Memory walk (Šetnja kroz sjećanja): Sarajevo – München. Videoklipovi”, Jedinice 6 i 7.

modul V dodatni radni materijal za učenike i nastavnike

I i III dio:

Fotografije /karte (iz kutije alata) potrebne za početak i završetak sata:

II dio:

Kratki film /MonuMENTImotion “Spomenici u pokretu”

III dio:

Ključna pitanja na kartici:

- a. Ko su / šta su heroji jednog vremena?
- b. U kojoj mjeri heroji jednog vremena ostaju prepoznati kao trajna vrijednost?
- c. Koliku ulogu u čuvanju te vrijednosti imaju spomenici?
- d. Koliko umjetnički film može probuditi interes za aktuelna dešavanja u društvu?
- e. Možemo li dati odgovor na pitanje: Zašto Boro i Ramiz ne stoje više “rame uz rame” i čega su oni danas simbol?

Spomenik Bori Vukmiroviću (nestao iz spomenika) i Ramizu Sadikuu

Boro V. (lijevo) i Ramiz S. (wikipedia)

Dodatni nastavni materijal za predavače

1. Nazivi grupa po kojima dijelimo učesnike za rad:

- a. Raznovrsnost spomenika u obliku
- b. Simbolizam i simbol spomenika
- c. Populizam spomenika
- d. Historija spomenika
- e. Politika iza spomenika

2. Ključna pitanja na kartici:

- a. Ko su / šta su heroji jednog vremena?
- b. U kojoj mjeri heroji jednog vremena ostaju prepoznati kao trajna vrijednost?
- c. Koliku ulogu u čuvanju te vrijednosti imaju spomenici?
- d. Koliko umjetnički film može probuditi interes za aktuelna dešavanja u društvu?
- e. Možemo li dati odgovor na pitanje: Zašto Boro i Ramiz ne stoje više “rame uz rame” i čega su oni danas simbol?

scenarij

Muhamed Kafedžić Muha, slobodni umjetnik (Bosna i Hercegovina)

Prolog

Animacija počinje spomenicima:

- Bitka na Sutjesci 1943. (1973), Tjentište, Bosna i Hercegovina, vajar: Miodrag Živković, str. 54,
  - Spomenik albanskim žrtvama u Drugom svjetskom ratu i u sukobu 2001. (2004), Blace, Makedonija, vajar: Selam Mustafa, str. 72,
  - Spomenik na Makljestu (1978), Makljen, Bosna i Hercegovina, vajar: Boško Kućanski, str. 58,
- kao nezavisni uvod, odvojen od ostatka animacije. Radi se o čisto vizuelnom doživljaju, urađenom u formi umjetničkog videozapisa, koji može biti samostalno predstavljen kao jedna cjelina koja se stalno ponavlja. Na svakoj je sceni radio drugi animator, što se može osjetiti u načinu animacije. Animaciju prologa su radili: Branislav Pantić, Filip Pantić i Luka Tilinger.

Ono što smo željeli postići je osjećaj promjene u zemljama čija je snaga i čvrstina predstavljena u ovim ogromnim spomenicima, u zemlje otvorenih ruku, odnosno otvorenog uma. U spomeniku posvećenom Bici na Sutjesci, na Tjentištu, Branislav Pantić je prepoznao ruke. Iako spomenik simbolizira ogranak kanjona rijeke Sutjeske, ponekad se ovaj spomenik tumači krilima nade. Spomenici na Tjentištu i Makljestu podignuti su u sjećanje na narodnooslobodilački rat i općenito predstavljaju borbu protiv fašizma. Makljen je, prema riječima vajara, imao "vitalističku cvjetnu formu", ali je najčešće tumačen kao podignuta pesnica, a kako je postavljen na najvišu tačku iznad mjesta borbe na rijeci Neretvi on je predstavljao pobjedu nad fašizmom. Spomenik je uništen nakon rata u Bosni i pokušali smo prikazati uništeni oblik pesnice. Za razliku od ova dva spomenika, spomenik u Blacama, u Makedoniji, posvećen je Albancima koji su nastradali od ruke partizana u Drugom svjetskom ratu i palim albanskim borcima u internim sukobima u Makedoniji 2001. godine.

Naslov

Tipografiju naslova radila je Edita Dauti, studentica sociologije, koja se zbog jezičke barijere nije mogla u potpunosti uključiti u projekt. Ona je pomagala na scenama s Majkom Terezom i tokom jednog njenog dnevnog sanjarenja nadošla je na vizuelnu ideju za naslov.

Muzika u naslovu prelazi u melodičniju formu, koja će se koristiti tokom ostatka animacije. Nisam želio da gledatelj ugnjetavam ili deprimiram animacijom.

Uvod

Dvije glave Ive Andrića, uvodna priča

IVO: Andriću, Andriću, imaš li mi ispričati neku priču?

ANDRIĆ: Ivo, jedna priča se događa upravo sada. U Kumrovcu je divan i sunčan dan.

Počinjemo Spomenikom Ivi Andriću, dobitniku Nobelove nagrade za književnost iz Bosne i Hercegovine – Krajputaš (1984, 94), Višegrad, Bosna i Hercegovina, vajara Ljupka Antunovića, str. 64. Kontroverza u vezi s ovim piscem je da ga sve tri etničke grupe svojataju. Ali, posljednjih godina, Bošnjaci odustaju od Ive. Ivu sam izabrao prvenstveno za slučaj da nam bude trebao narator, glas u pozadini, ako odlučimo neke od scena namjerno detaljnije obraditi. Osim toga, postoje dva portreta Ive Andrića koji su okrenuti jedan prema drugome, pozitiv i negativ. Ja smatram da su pisci prije svega pripovjedači, a oni nove priče prvo ispričaju sebi :).

Tito počinje da otkucava i da se kreće

Bio je lijep i sunčan dan, kada iznenada nešto počne da otkucava. Tito se budi. Izgleda deprimirano i kreće u šetnju ulicom.

Tito (1948), Kumrovec, Hrvatska, vajara Antuna Augustinčića, str. 40. U ranoj fazi pisanja scenarija, postavili smo pitanje: Trebamo li spomenike? Neki učesnici su, u suštini, odgovorili na to pitanje dizanjem spomenika u zrak, gdje je, posebno, na Titov spomenik bila zakačena NATO-ova bomba, koja je u završnoj sceni trebala uništiti sve spomenike. Kao grupa, složili smo se da su Tito i Jugoslavija bili nešto što nas je ujedinjavalo i da je to sada dio naše kolektivne historije. Tako smo počeli sa Titom, ali nismo znali šta je to što otkucava, možda je bomba, a možda i njegov biološki sat. Nismo to objasnili i za sada smatramo da za to nema potrebe.

Sukob

Tito posjećuje Ramiza i Boru i ustanovljava da je Boro nestao.

Tito:

Ramize, probudi se, gdje je drug Boro?

Ramiz (budi se):

Boro, Boro, gdje je Boro? Šta se desilo?

Tito:

Idem ga potražiti.

Kaži drugima da je nestao! (odlazi sa scene)

Ramiz (antena izlazi iz njegove glave, unutrašnji glas):
Pozivaju se sve skulpture, pozivaju se sve skulpture...

- Iz antene izlazi radiosignal (kružne linije) koji se odašilje sa spomenika na Petrovoj Gori (na svakom panelu spomenika oslikava se različit spomenik).

Zašto se Tito probudio to ne znamo. Možda zato što je želio posjetiti saborce ili stara bojišta, kao posljednju posjetu koja obilježava nestanak Jugoslavije. I sasvim slučajno odlazi u posjetu Bori Vukmiroviću i Ramizu Sadikuu (1961), u Prištinu, na Kosovu, str. 43. Priča o Bori i Ramizu nije jedinstvena. Priče poput te mogu se naći u svakoj jugoslovenskoj državi, iste sudbine bisti, što predstavlja vrlo čvrstu osnovu za ovu animaciju.

Spomenik na Petrovoj Gori (1981), Petrovac, Hrvatska, autora Vojina Bakića, str. 60, korišten je u filmu kao pojačalo, a danas, u stvarnom životu, koristi se kao baza za telekomunikacijska čvorišta, kao i mnogi drugi spomenici. Pri tome, nijedan drugi dio spomenika nije obnovljen niti funkcionalan.

4. Skulpture odgovaraju na poziv

Golub odleti, Majka Tereza odlebditi, glave narodnih heroja poskakuju i kotrljaju se – poput glava u animiranom filmu “Spirited Away” – pali rudari se kreću, ali se počnu raspadati poput Walkera u filmu “Ratovi zvijezda”, Rocky se budi i vikne: ADRIAN!

Golub mira i prosperiteta Travnika i Bosne i Hercegovine (2011), Travnik, Bosna i Hercegovina, autora Ismeta Begovića Ipeta i Lueja Maktoua, str. 90, stoji na mjestu gdje je nekada stajala Titova bista. Osim toga, to je također primjer uklanjanja ljudskih lica i figura iz javnih prostora u mjestima s bošnjačkom većinom. Vjerska pozadina bošnjačkih lidera u kulturnom sektoru uspješno cenzurira ljudske oblike u novim skulpturama.

Spomenik Majci Terezi (1999), Skoplje, Makedonija, autora Tome Serafimovskog, str. 67. Majka Tereza predstavlja vjerske popularne heroje. Želio sam pokazati dvije strane vjerskih ikona – ljudsku i vjerskofanatičnu. Njeno je lebdenje, zapravo, prikaz njene svetosti. Ona ne hoda, već levitira, odnosno lebditi.

Biste narodnih heroja Darinke Radović, Sofije Ristić, Milana Blagojevića Španca i Milana Ilića Čiče (1971), Topola, Srbija, str. 50, odgovaraju kao drugovi. Njih sam izabrao u čast filma Hayaoa Miyazakija “Spirited Away”. Smatrao sam da bi bilo zabavno uraditi njihove animacije.

“Rudarski heroji” narodnooslobodilačkog pokreta (1973), Mitrovica, Kosovo, autora Bogdana Bogdanovića, str. 53, izabrani su kao spomenici koji odgovaraju na poziv zbog njihove direktne veze s Borom i Ramizom. To je priča o jedinstvu dvije nacionalnosti. U ovom slučaju, učinili smo da posrću i padaju, jer im je jedna noga otkazala. To je također izvjesna posveta sceni Walkera iz filma “Ratovi zvijezda”.

Rocky Balboa (2007), Žitište, Srbija, autora Borisa Staparca, str. 80, predstavnik je vala herojske javne skulpture koja “ne vrijeda nikoga”, gdje međunarodna pop-ikona postaje simbolom mira. U ovoj su grupi spomenika: Bob Marley, Johnny Depp u Srbiji i Bruce Lee u Mostaru, Bosna i Hercegovina.

Potruga

Skenderbeg i priča o Bori i Ramizu

Glave narodnih heroja koje poskakuju okolo uplašile su Skenderbegovog konja i probudile Skenderbega.

Skenderbeg: Polako, šta se ovdje događa?

Glave: Skenderbeže, Skenderbeže, možeš li nam pomoći?

Skenderbeg: Šta je bilo?

Glave: Možeš li nam pomoći da nađemo druga Boru?

Skenderbeg: Kojeg Boru?

Glave: Ramizovog najboljeg druga.

Skenderbeg: Dođite gore i kažite mi više o tome.

Glave: Boro i Ramiz su drugovi partizani koje su zarobili fašistički okupatori. Ramizu su ponudili da pobjegne i da se spasi, ali je on odbio da se rastane sa svojim drugom po oružju.

Glave potom počnu pjevati pjesmu o Ramizu i Bori:

Jedno smo nebo

Dva lista s iste grane

Dva kamička iz iste rijeke

Čiste Bistrice

Skanderbeg (2006) Skoplje, Makedonija, autora Thoma Thomajja, str. 76, primjer je zajedničke srpsko-albanske historije i prijateljstva. Njegov je otac albanski princ, a majka srbijanska princeza. S obzirom na to da je, također, bio vojnik, smatrali smo da će pomoći drugim vojnicima ali i Ramizu, kao sunarodnjaku. Koristimo ga također kao figuru koja uvodi priču o Bori i Ramizu. On to ne zna jer se može smatrati superherojem, herojem daleke prošlosti, koji je postao mitološko biće.

Tito prolazi pored spomenika

U narednim scenama prikazujemo Tita kako traži Boru, obilazeći spomenike koji su posvećeni NOB-u:

- a. Rušenje spomenika na Petrovoj Gori – Ovaj je spomenik naročito interesantan jer je Marko Krojač napravio fotografije iz različitih faza raspada i obnove spomenika. Te fotografije nismo mogli koristiti za animaciju iz tehničkih razloga, ali sam želio zadržati scenu u kojoj kažemo da su s Titovim odlaskom svi spomenici prepušteni prošlosti.

- b. Žrtvama fašističkog terora i palim borcima NOR-a iz Sanskog Mosta i okolice (1972), Šušnjar (Sanski Most), Bosna i Hercegovina, autora Petra Krstića, str. 52. Ovaj spomenik pripada seriji spomenika koji imaju futuristički i prostorni sentiment. U katalogu je prikazana samo jedna od plaketa.

Ovaj dio animacije zasigurno predstavlja potvrdu značaja zajedničke historije, Tita i Jugoslavije.

- c. Makedonium (1974), Kruševo, Makedonija, autora Jordana Grabuloskog i Iskre Grabuloske (arhitektura), Borka Lazeskog (vitraž) i Petera Mazeva (plastični dio svoda), str. 56, izuzetan je kompleks koji je suočen sa ovom naivnom skulpturom Makedonca u tradicionalnoj odori.

Njega smo koristili da se odvojimo od Tita i “razbijemo” ozbiljnost prethodnih scena. U pozadini možemo vidjeti i čuti kako se vrata centralnog spomenika na kompleksu Makedoniuma zatvaraju.

- d. Jasenovac ‘Kameni’ cvijet (1966), Jasenovac, Hrvatska, Bogdana Bogdanovića, str. 48. Golub podigne mali cvijet Jasenovca (samo je jedan), uslijed čega spomenik na Jasenovcu nestane, ali njegov odraz u vodi i dalje stoji.

U početku je planirano da Tito prođe pored Jasenovca, a da golub nakon toga ubere cvijet. To je trebala biti druga scena – umjesto scene sa spomenikom u Sanskom Mostu, što je samo nastavak rušenja spomenika jugoslovenske prošlosti. Ja sam radio na sceni Titove šetnje, a Luka Tilinger je radio scenu branja cvijeta. Ispalo je toliko dobro da sam odlučio podijeliti tu scenu i ubaciti Makedonium između ta dva dijela. Kod ljudi iz organizacije *forumZFD* to je stvorilo zabunu pa sam pristao da promijenimo taj prizor.

Narednih nekoliko scena nastavljamo golubom koji leti iznad drugih/novonapravljenih spomenika, noseći jasenovački cvijet kao međunarodni simbol mira. U isto vrijeme želio sam pokazati kako su ljudima koji nisu direktno povezani sa spomenicima, poput međunarodne zajednice, svi spomenici isti. Sa ljudima iz organizacije *forumZFD* vodio sam dodatne razgovore oko odabira spomenika. Oni su vidjeli sukob tamo gdje ga nije bilo, a insistiralo se također na “političkoj korektnosti”, koja nije imala smisla. Izgubili smo mnogo dragocjenog vremena u tim razgovorima.

- e. Golub leti iznad:

Spomenika palim partizanima i žrtvama fašističkog terora (1965), Sisak, Hrvatska, Antuna Augustinčića, str. 47; Spomenika protiv zla (1991), Kragujevac, Srbija, Romoa Miguela, str. 63; Spomenika slobodi (1977), Berane, Crna Gora, Bogdana Bogdanovića, str. 57; Spomenika Desanki Maksimović (1990), Valjevo, Srbija, Aleksandra Zarina, str. 62; Spomenika Bobu Marleyju (2008), Banatski Sokolac, Srbija, Davora Dukića, str. 82;

- f. sve dok ne sleti na prst Grgura Ninskog (1929), Split, Hrvatska, Ivana Meštrovića, str. 37, da se odmori. Grgur se budi i otpuše ga u oblake. Osim što čujemo, također i vidimo jedno PUFF, kao u starim komedijama. Priču prekida narator Andrić.

Andrić: Stani, Ivo! Nije to tako bilo. Ali čekaj, idemo isuviše naprijed s pričom. U međuvremenu, na Sutjesci...

Čini se da je Ivo preuzeo ulogu pripovjedača i da se našalio. Andrić ga ispravlja, ali izgleda da se još nešto događa i da to treba ispričati prije nego završi priču o golubu.

Vrhunac

Sutjeska, Makljen, Majka Tereza, Rocky

U pozadini vidimo ravnice i planine i jedva vidljive kružne oblike na tlu. Vide se munje i grmljavina, a iz tog crnila izranja centralni spomenik sa kompleksa Makedoniuma. Iz njega izlazi para koju kao da ispušta uslijed oslobađanja pritiska. Otvaraju se klizna vrata i vidimo Rockyja i Majku Terezu.

Rocky vikne: Boro.

Čujemo eho kako odzvanja – Boro, Boro...

Rocky i Majka Tereza silaze niz stepenice i razgovaraju.

Majka Tereza: Dakle, to je Sutjeska skener.

Rocky: Jeste, Majko T.

Majka Tereza: Ali gdje su krila? Znae, ptice su Božiji glasnici.

Rocky: Moramo aktivirati krila. Vidite, ljudi su prestali posjećivati ovo mjesto i krila su se sklopila da sačuvaju energiju – misli zeleno.

Prilaze nečemu što podsjeća na komandnu tablu na kojoj se nalazi samo jedno crveno dugme.

Rocky: Biste li mi učinili čast? Možda neka molitva?

Majka Tereza: Ma daj, prestani i pritisni to dugme.

Vidimo bokstersku rukavicu kako pritišće dugme. Krila se počnu otvarati iz tla kao u filmu "Transformersi". U pozadini vidimo jedno krilo; čujemo zujanje električne mašine iz koje prema nebu fračaju bijele isprekidane linije.

Majka Tereza: Hvaljen budi, Gospode, kakva čudesna skulptura da uzdigne pale borce u raj!

Rocky: Majko T., vi znate da su oni bili komunisti, a kad kažem komunisti, mislim ateisti.

Majka Tereza: Nisu li svi vjernici u posljednjem času!?

Odjednom, mašina Sutjeska se gasi.

Rocky: Svetog mu oka tigrovog, šta se desilo???

Na spomeniku Sutjeska nalazi se monitor na kojem je ispisana poruka - Relej na Makljestu ne odgovara.

Rocky: Kako je moguće, u mojoj knjizi podataka stoji da je Makljen preživio rat?

Majka Tereza: Misliš u CIA-inoj knjizi podataka? Makljen jeste preživio rat, ali nije preživio mir.

Rocky ljutito: Prokleti mir. Šta ćemo sad? Nemamo ništa.

Majka Tereza: Pokrenuti nebo i zemlju.

U ovoj smo sceni željeli jedno više “međunarodno” viđenje situacije. Većinu ovih starih jugoslovenskih spomenika ponovo su otkrili i međunarodnoj javnosti predstavili strani fotografi. Za neke su to najodvratniji primjerci javnih skulptura, a drugima fantastični i nevjerovatni primjerci umjetnosti. Tu je i mali komentar, koji se odnosi na sve međunarodne nevladine organizacije, odnosno snage UN-a, gdje svaki pojedinac pod utjecajem vlastitih predrasuda ima ideje o tome kako se problem može riješiti. Također, želio sam pokazati kako mir ponekad nije mir, već samo kraj borbenog djelovanja, ali da nasilje i dalje traje.

Aktiviraj kretanje neba i zemlje

Antigravitacija se postiže kroz čin pomirenja, spajanjem Spomen-parka Rorovi (2001), Goražde, Bosna i Hercegovina, Senada Peze, str. 69, Spomenika hrvatskim braniteljima poginulim u Mostaru 1992–1995. (2005), Mostar, Bosna i Hercegovina, Slavomira Drinkovića, str. 75, Spomenika palim braniteljima otadžbinskog rata (2004), Mrkonjić-Grad, Bosna i Hercegovina, Miodraga Živkovića, str. 73, u novi Spomenik palim borcima u bosanskom ratu, bez etničkih podjela i takmičenja u brojkama i sa zajedničkim žalovanjem za izgubljenim životima.

Antigravitacijska mašina pokrenuta je naredbom koju izriče Majka Tereza; vidimo tri spomen-obilježja za tri etničke skupine palih boraca u bosanskom ratu, koji se stapaju u jedan spomenik koji se počinje vrtjeti. Za odašiljanje te energije koriste se tri dodatna spomenika:

Spomenik Kosmajskom NOP odredu (1971), Kosmaj, Srbija, vajara Vojina Stojića, str. 50, koristi se da se ovaj spoj odvoji od sljedećih veoma važnih, ali oprečnih spomenika, a to su:

Spomenik u čast Kosovske bitke 1389. (1953), Gazimestan, Kosovo, Aleksandra Derokoa, str. 42, koji sada nosi isključivo prosrpsku poruku, ne uzimajući u obzir albanske snage,

NATO (2010), Prizren, Kosovo, str. 86, izgrađen kao simbol stabilnosti, a koji se može smatrati stalnim podsjetnikom na nestabilnost na Kosovu.

Bestežinsko stanje

Antigravitacijska mašina sve spomenike stavlja u “bestežinsko stanje” i oni počnu plutati u prostoru. Svi su ti blokovi mermera i bakra oslobođeni gravitacije:

- Bista Adema Jasharija (2004), Prekaz, Kosovo, autora Mumtaza Dhramija, str. 74,
- Njegoš (1934), Trebinje, Bosna i Hercegovina, Tome Rosandića, str. 38,
- Kralj Tomislav (1997), Tomislav-Grad, Bosna i Hercegovina, Vinka Bagarića, str. 66,
- Bill Clinton (2009), Priština, Kosovo, Izeira Mustafe, str. 83,
- Spomenik palim Srbima u ratovima za slobodu otadžbine 1912-1918. od ratnih drugova i zahvalne nacije (1982), Kraljevo, Srbija, Živojina Lukića, str. 61, kao da su oslobođeni teških lanaca nasilne prošlosti zapadnog Balkana, naročito Clinton, koji lebdi poput balona.

Svemir

U svemiru vidimo sve statue, skulpture i spomenike, a naročito one koji do tada nisu korišteni u filmu. Ali, ne vidimo Borinu bistu. Kada se ponovo uspostavi gravitacija, svi ponovo padaju na Zemlju.

Kraj

Priština, Kosovo

Sada vidimo kako statue padaju oko mjesta na kojem su bile biste Bore i Ramiza u Prištini, na Kosovu. Međutim, sada više ne vidimo ni Ramiza jer njegova bista nije pala natrag na svoje mjesto. Zapravo, ona uopće nije pala natrag. Dok gledamo u prazan prostor, vidimo goluba koji ostavlja cvijet na mjesto gdje su ranije stajale biste. A šta se desilo s Ramizom nije poznato.

Završni naslovi

U završnim naslovima trebali smo koristiti samo Spomenik-park “Šumice”, Prekinuti let (1961), Kragujevac, Srbija, Miodraga Živkovića, str. 44, spomenik civilnim žrtvama Drugog svjetskog rata, koje možemo vidjeti na reljefu spomenika – razred učenika koji izgledaju kao hor, kojima smo željeli dati glas. To je trebala biti scena katarze, zajedno s prikazima Memorijalnog centra “Srebrenica - Potočari” za žrtve genocida 1995. (2003), Srebrenica, Bosna i Hercegovina, Ahmeda Džuvica i Ahmeta Kapidžića, str. 70, i Spomenika “nevinim žrtvama NATO agresije protiv SR Jugoslavije” (2009), Grdelička klisura, Srbija, str. 84.

Kraj

Za razliku od potpuno animiranog umjetničkog uvoda, koristili smo neobrađene fotografije rudarskih heroja NOP-a, koje je snimio Marko Krojač, koje smo animirali na način da smo im dodali zvuk kako bismo ih učinili stvarnijima. Spomenik još uvijek stoji na brdu iznad grada Zvečana, blizu Mitrovice, i tiho posmatra svoju etničku podjelu.

Dinamika:

Umjetnost koja se temelji na suočavanju s prošlošću obično sa sobom nosi teške emocije, naročito one tužne. Moja je zamisao bila napraviti nešto što će uprijeti prstom u ono što smo izgubili. Nešto što neće tlačiti ili deprimirati gledatelja, već ga zaintrigirati i potaknuti da ponovo otkrije ono što je uzimao zdravo za gotovo. Stoga je cijela animacija pomalo spora i predstavljena u svijetlim bojama. Dinamika se stalno mijenja, od priče do vizuelnog iskustva, od ozbiljnog do smiješnog.

NAPOMENA:

MONuMENTImotion se u cijelosti temelji na katalogu MONuMENTI; kad god se u scenarij uvede neka nova skulptura, pored nje ćete pronaći broj te skulpture u katalogu. Katalog je dostupan u PDF formatu na DVD-u MemorInmotion.

1990 Spomenik Desanki Maksimović, Valjevo, Srbija

modul VI “Sjećanje na druge” – dokumentarni film	
	jedinica 10
tema	Prikaz moći, značenje i moć javnih spomenika
naslov	Rodno obojeno sjećanje
podnaslov	Rod, memorijalizacija i nacija
kontekst	<p>Ova se lekcija temelji na kritičkom osvrtu i raspravi o filmu Sjećanje na druge (2015) autorice Ane Čigon, konkretno (vidi DVD Sjećanje u pokretu sa filmom kao didaktičkim materijalom uvrštenim u priručnik), ali i općenito na ispitivanju odnosa između izgradnje velikih nacionalnih narativa i roda u historiji i sjećanju. Lekcija objedinjuje rad sa umjetničkim djelom – dokumentarnim filmom – i metodologiju zasnovanu na aktivnom učešću učesnika i istraživanju kao načinu propitivanja odsustva, šutnje i brisanja žena i drugih marginaliziranih grupa iz javnog prostora.</p> <p>Sjećanje na druge je, kako to autorica primjećuje, “dokumentarac o značenju i moći javnih spomenika. U ovom filmu studenti, umjetnici, teoretičari i aktivisti iz Prištine (Kosovo) govore o značenju spomenika. Koje osobe imaju privilegiju biti prikazane na spomenicima? Zašto na Kosovu gotovo da nema spomenika posvećenih ženama? Koje su osobe (marginalizirane grupe) i priče isključene s takvih spomenika? Film govori o tome da, ako se historije, odnosno priče marginaliziranih grupa ušutkaju i ako se historije i priče koje su vidljive ne propituju, rezultat će uvijek biti obmanjujući osjećaj normalnosti. Status quo koji kreira platformu koja određenim grupama omogućava da se probiju na najviše pozicije, dok druge grupe gura u zaborav, a sve pod krinkom lažnog osjećaja pravednosti i normalnosti. Epilog filma otvara put idejama o vrsti spomenika koje bi ljudi željeli vidjeti u budućnosti”.¹</p> <p>Na Kosovu, kao i u svim savremenim poslijeratnim kontekstima u kojima su izgradnja države i nacije centralni procesi koji vode društvene i političke promjene, javni je prostor postao preplavljen muškošću i vojskom, motivima prošlosti. Iako je Kosovo interesantan slučaj za analizu, što je jedan od ciljeva ove lekcije, potrebno je, međutim, napraviti i komparativnu analizu. Potonje je i glavni cilj ove lekcije, tj. kritičko razmišljanje o različitim lokalitetima, mjestima i vremenima koja su kreirala javne prostore i sjećanja utemeljena na isključenjima. Identificirajući ta isključenja, lekcija postaje sredstvo stvaranja narativa, radnji i različitih drugih vidova intervencije podsredstvom kojih marginalizirani i alternativni politički i društveni pokreti mogu postati prepoznatljiviji.</p> <p>¹ U MemorInmotion: DVD sa didaktičkim materijalom: film Sjećanje na druge autorice Ane Čigon</p>

povezane teme	Zvanična i osporavana sjećanja i historija, rod – muškosti i ženskosti, rat, memorijalizacija, javno i privatno sjećanje i prostor, umjetnost, prikaz i moć
poruke	Kritička i feministička evaluacija presjeka između roda i nacije, koja se odnosi na historiju i sjećanje, a posebno na njihovu zastupljenost u javnim spomenicima.
ciljevi	Steci razumijevanje važnosti roda u izgradnji nacije, javnog prostora i prošlosti Naučiti kako proučavati javne spomenike iz rodne perspektive Naučiti kako gledati i analizirati vizualne prikaze Razviti vještine kritičkog razmišljanja
ishodi učenja	Učenje i vježbanje vještina analitičkog razmatranja izvora i njihovo upoređivanje Utvrđiti načine na koje su muškarci i žene prikazani u javnom prostoru u različitim društvenim i historijskim kontekstima, a posebno u poslijeratnim kontekstima Napraviti komparativnu analizu poslijeratne memorijalizacije kroz prizmu roda Objasniti, kroz argumentaciju, društvene, političke i druge temelje rodno obojenih konstrukcija prošlosti Razvijanje vještina debatiranja i argumentiranja
trajanje	120 minuta 1. Uvod i formiranje grupa: 10 minuta 2. Gledanje filma i vođenje bilješki: 45 minuta 3. Rad u grupama: diskusija 25 minuta 4. Predstavljanje nalaza radnih grupa i diskusija: 30 minuta 5. Zaključak: 10 minuta
broj učesnika	20–30 Preporučeno za studente, ali je primjenjivo i na napredne učenike srednjih škola
metodologija	Lekcija je realizirana kroz više nastavnih metoda: gledanje filma, grupni rad na analizi filma, online istraživanje, prezentacije i diskusija. Glavni je dio ove metodologije refleksivna praksa, pa je stoga od učenika traženo da provedu online istraživanje i prikupe podatke za komparativnu diskusiju (između materijala koji je predstavljen u filmu i onog koji učesnici sami prikupe).

procedura

Uvodni dio: 10 minuta

Učesnicima je predstavljena priprema za sat, uključujući metodologiju i očekivane ciljeve i ishode. Učesnici su podijeljeni u četiri grupe, kojima su dodijeljene teme, i oni su zamoljeni da tokom gledanja filma vode bilješke u skladu sa dolje navedenim pitanjima (10 minuta).

Glavni dio: 100 minuta = 45 + 25 + 30

Učesnici gledaju film Sjećanje na druge (45 minuta).

Tokom gledanja filma treba pažljivo voditi bilješke jer će one biti neophodne za grupni rad.

Grupni rad (25 minuta)

Učesnici svake od četiri grupe, kojima su zadane teme, zamoljeni su da mapiraju ono što smatraju da su glavni argumenti istaknuti u filmu u vezi s javnim spomenicima. Konkretno, to znači da se od njih traži da, dok razmatraju javne spomenike i zadane teme, zapišu glavne argumente samog filma, kao i argumente aktera intervjuiranih u filmu.

Grupa 1: Rod – ženskost i muškost

Grupa 2: Javni prostor – uključenosti i isključenosti

Grupa 3: Nacionalna historiografija, privatna i javna sjećanja

Grupa 4: Online istraživanje

Ova je grupa dobila zadatak da provede online istraživanje kako bi pronašla primjere koji su uporedivi sa onima predstavljanim u filmu. Njihovo se istraživanje trebalo fokusirati na pitanja navedena u nastavku teksta:

- Identificirajte osobu/mjesto/događaj
- Šta to predstavlja/govori?
- Ko je osoba / ko su ljudi koji su prikazani? Koga oni predstavljaju?
- Koji je zvanični narativ? Ko je zadužen da ga ispriča?
- Koji drugi narativi postoje? Ko su njihovi nositelji?
- Postoje li slaganja/neslaganja u vezi s tom osobom/događajem/mjestom? Kako se ona manifestiraju?
- Kojim svrhama – društvenim, kulturnim, političkim, ekonomskim, to služi?
- Koje su publike povezane s tom osobom/događajem/mjestom?
- Kako su se priče i prikazi mijenjali (u pogledu forme i sadržaja) tokom različitih razdoblja? Šta su bili pokretači (društveni, politički, ekonomski) te promjene?

	<p>Predstavljanje nalaza grupnog rada i diskusija – 30 minuta Svaka je grupa dobila 5 minuta da koncizno predstavi rezultate grupne vježbe. Preostalo je vrijeme iskorišteno za diskusiju.</p> <p>Završni dio: 10 minuta</p> <p>Zaključak radionice – 10 minuta</p>
materijal	Kosa tabla, projektor, bilježnice, fotoaparati, olovke i flomasteri
izvori	<p>Sjećanje na druge. Ana Čigon, 2015.</p> <ul style="list-style-type: none"> • U priručniku “MemorInmotion” – Pedagoški alat za nastavnu temu Kultura sjećanja, novo izdanje 2016. • Modul II, priprema za 2. sat: “Šta je spomenik?” i biografija spomenika u priručniku “MemorInmotion” – Pedagoški alat za nastavnu temu Kultura sjećanja, novo izdanje 2016. • Modul II, priprema za 4. sat: “Ovo su moja sjećanja/spomenici” u priručniku “MemorInmotion” – Pedagoški alat za nastavnu temu Kultura sjećanja, novo izdanje 2016. • Modul II, priprema za 5. sat: “Moj idealni spomenik” u priručniku “MemorInmotion” – Pedagoški alat za nastavnu temu Kultura sjećanja, novo izdanje 2016. • Modul V, priprema za 9. sat: MONuMENTImotion, “Momenti i spomenici u pokretu” u priručniku “MemorInmotion” – Pedagoški alat za nastavnu temu Kultura sjećanja, novo izdanje 2016.
dodatna literatura	<ul style="list-style-type: none"> • Davis-Yuval, Nira i Floya Anthias. 1989. Women-Nation-State [Žene –nacija – država], New York: St. Martin’s Press. Poglavlje 1. i Poglavlje 4. • Chatterjee, Partha. 1993. The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories [Kolonijalne i postkolonijalne historije], Princeton, NJ: Princeton University Press. • Mayer, Tamar. 2012. Gender Ironies of Nationalism [Rodne ironije nacionalizma], Routledge. • Ivekovic, Rada i Julie Mostov. 2002. From Gender to Nation [Od roda do nacije], Ravena: Longo Editore. • Krasniqi, Vjollca. 2007. “Imagery, Gender and Power: The Politics of Representation in Post-War Kosovo. [Slika, rod i moć: Politika predstavljanja u postratnom Kosovu]”, Feminist Review 86 (July): 1–23.

	<ul style="list-style-type: none"> • Luci, Nita i Linda Gusia. 2014. "Our men will not have amnesia": Civic Engagement, Emancipation, and Gendered Public in Kosovo. In Civic and Uncivic values in Kosova: Value Transformation, Education, and Media, edited by Sabrina P. [Naši muškarci neće imati amneziju: građanski angažman, emancipacija i rodna javnost na Kosovu. U publikaciji Građanske i negrađanske vrijednosti na Kosovu: transformacija vrijednosti, obrazovanje i mediji, uredila Sabrina P. Ramet, Albert Simkus i Ola Listhaug, Central European University Press.
<p> dodatne aktivnosti</p>	<p>Prijedlog za dodatnu aktivnost: 120 minuta</p> <p>Zamoliti učesnike da u grupama pokušaju izraditi pripremu za sat na osnovu ove pripreme, ali da se pritom fokusiraju na jedan primjer rodne isključenosti u drugačijem nacionalnom kontekstu. Zamolite ih da tu pripremu za sat podijele sa autorima i partnerima koji su radili na izradi pedagoškog alata za nastavnu temu Kultura sjećanja u "MemorInmotion" i umjetnicom Anom Čigon.</p>

Kadar iz filma: INDEXI (DAVORIN) I MIRZA, JU Gimnazija Obala Sarajevo

modul VII Savremeni spomenici za budućnost	
	jedinica 11
tema	Kako se mlada generacija sjeća
naslov	INDEXI (DAVORIN) I MIRZA – Posljednji romantici
podnaslov	Umjetnost, sport i spomenici
kontekst	<p>Posljednji romantici</p> <p>Davorin Popović Pimpek (Pjevač) rođen je u Sarajevu 1946. godine. Studirao je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, a od rane mladosti se bavio rukometom i košarkom. U košarci je bio jedan od najtalentiranijih bekova koje je Sarajevo u to doba imalo. Bio je kapiten Mlade Bosne i kao standardni prvotimac odigrao je preko 500 utakmica. Sportom se aktivno prestao baviti 1968. godine kada se potpuno posvećuje muzici. Najpoznatiji je kao pjevač grupe Indexi od 1964. godine. Pimpek je bio heroj svog vremena. Velika muzička zvijezda bivše Jugoslavije. Učesnik je Eurosonga, a iza sebe je ostavio veliki broj hitova koji oslikavaju vrijednosti vremena u kojem je živio ali i njegove stavove o životu. Dobitnik je Šestoaprijske nagrade Grada Sarajeva, koja se dodjeljuje najistaknutijim stvaraocima u svojoj oblasti. Umro je u Sarajevu 2001. godine od posljedica raka.</p> <p>Njegov savremenik i veliki prijatelj Mirza Delibašić Kinde rođen je u Tuzli 1954. godine, kao dijete iz rudarske porodice. Od ranih godina bio je aktivni sportista, a prvi veći uspjeh postigao je 1968. godine kao bosanskohercegovački prvak u tenisu. Ipak, sport kojem se posvetio do kraja svoje karijere bila je košarka, prvobitno u tuzlanskoj Slobodi a od 1972. godine u sarajevskoj Bosni. Za Studente je odigrao gotovo 700 utakmica i dao preko 14.000 koševa. Bio je prvak Jugoslavije 1978. i 1980. godine, klupski prvak Evrope 1979. godine, a s reprezentacijom SFRJ osvojio je sve trofeje. Dva puta je bio prvak Evrope (1977. i 1979. godine) i olimpijski pobjednik 1980. Za najboljeg košarkaša SFRJ proglašen je 1980. godine. Igrao je za Real iz Madrida i bio selektor reprezentacije BiH 1993. Dobitnik je Šestoaprijske nagrade za 1976. godinu.</p> <p>Ova dva najbolja prijatelja obilježili su svojim primjerom življenja i grad i državu. Vrijednosti koje su živjeli i isticali bile su vrijednosti časti, poštovanja, ljudskosti, ljubavi, nadanja i sanjanja snova. Bili su primjer predanosti svojim ciljevima i ljubavi. Ljubavi prema snovima, čovjeku, saputniku... Bili su voljeni u svom gradu i zapamćeni su kao iskreni romantici i boemi, kako su i živjeli. Umrli su iste godine od iste bolesti.</p> <p>Danas se u čast Davorina Popovića dodjeljuje muzička nagrada Davorin i organizira košarkaški turnir za košarkašice, a u čast Mirze Delibašića košarkaški turnir za košarkaše. Ispred FIS-a u Sarajevu, gdje su običavali sjediti i piti kafu, stoji spomenik Pjevaču i Kindetu!</p>

povezane teme	Sjećanje u pokretu, lokalna/regionalna historija
poruke	Uočiti u kojoj mjeri pozitivni lični primjeri života ljudi koji su obilježili jedno vrijeme mogu ostati kao univerzalna poruka ljudskosti, časti i poštovanja. Razmisliti koje ljudske vrijednosti danas prevladavaju u javnom životu kao poruka i primjer življenja.
ciljevi	Razvijati kod učesnika kritički odnos prema vremenu u kojem žive kroz analizu spomenika urbanim herojima jednog vremena
ishodi učenja	Učesnici ispituju odnos svoje generacije prema prošlosti analizom filma, ali i odnos današnjeg društva prema jednom vremenu i daju kritički osvrt na uništavanje kulturnih dobara (spomenika) u centru Sarajeva.
trajanje	60 minuta Uvodni dio: 15 minuta Glavni dio: 25 minuta = 5 + 10 + 10 Završni dio: 20 minuta
broj učesnika	20–30
metodologija	Učesnici će individualnim radom i radom u paru/grupama, analizom filma i diskusijom izvesti zaključke i dati odgovore na postavljena ključna pitanja.
procedura	<p>Uvodni dio: 15 minuta</p> <p>1. dio: 5 minuta Otvoriti temu razgovorom putem pitanja</p> <p>Moguća pitanja:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Da li su vam poznata imena Mirza Delibašić i Davorin Popović/Indexi? 2. Imate li neka saznanja o njima? <p>Zapisati na papir asocijacije na ova dva čovjeka. Svaki učesnik radionice predaje svoj papir, koji moderator lijepi na flipčart.</p> <p>2. dio: 10 minuta Učesnicima dati zadatak da u parovima na google.com pronađu informacije koje postoje o njima, a potom se opet vratiti razgovoru uz pomoć pitanja.</p> <p>Moguća pitanja:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Kakvi su vaši stavovi o vrijednostima koje se za njih vežu? 2. Možemo li prepoznati i navesti općeprihvaćene vrijednosti današnjih javnih ličnosti? 3. Koju su poruku oni slali svojim savremenicima?

Razgovarati sa učesnicima o nalazima njihove pretrage. Cilj je ove aktivnosti uočiti koliko su prvobitne informacije (saznanja) o njima dvojici bile tačne, odnosno pogrešne. Ukoliko je među učesnicima bilo onih kojih su na svoje listove napisali tačne informacije, pohvaliti njihovu informiranost i predznanje.

Glavni dio: 25 minuta = 5 + 10 + 10

1. dio: 5 minuta

Napisati moguća pitanja koja će biti predmetom analize i diskusije nakon projekcije filma.

Moguća pitanja:

1. Od čega je spomenik izgrađen i gdje se nalazi?
2. Koji su razlozi za podizanje ovog spomenika? Koju je poruku prvobitno trebao slati prolaznicima?
3. U kakvom je stanju spomenik danas? Kako nove generacije reagiraju na ono što spomenik predstavlja kao univerzalnu vrijednost?

2. dio: 10 minuta

Projekcija filma

3. dio: 10 minuta

Podijeliti učesnike u grupe da na papiru materijaliziraju svoje utiske, porazgovaraju o postavljenim pitanjima i eventualno dodaju još neke oblasti za koje bi se film mogao koristiti.

Završni dio: 20 minuta

1. dio: 10 minuta

Izlaganje stavova grupa na navedenu temu i pitanja uz međusobnu diskusiju

2. dio: 10 minuta

Završni krug izlaganja vlastitog stava i utisaka uz pomoć ključnog pitanja

Ključna pitanja:

- Možemo li govoriti o spomenicima kao “ehu savjesti” današnjice?
- U kojoj mjeri spomenici govore o sadašnjem trenutku, a u kojoj mjeri govore o prošlosti?
- Šta naš odnos prema spomenicima govori o nama samima?

materijal	2. dio: Kratki film Indexi i Mirza 3. dio: Fotografija spomenika Mirzi Delibašiću i Davorinu Popoviću
izvori	DVD uključen u priručnik "MemorInmotion" – Pedagoški alat za nastavnu temu Kultura sjećanja / kratki film Indexi i Mirza, Javna ustanova Gimnazija Obala Sarajevo
dodatna literatura	Iz: "MemorInmotion" – Pedagoški alat za nastavnu temu Kultura sjećanja: <ul style="list-style-type: none"> • Modul II • Modul III • Modul IV • Modul V • Modul VI
dodatne aktivnosti	Upoznati se sa biografijom, djelima i dostignućima Davorina Popovića i Mirze Delibašića Studijska posjeta i istraživanje savremenih spomenika iz regije zapadnog Balkana

esej

Stvaranje aktivne kulture sjećanja osnaživanjem nastavnika: Poticanje mladih kroz kritičku pedagogiju i mirovni odgoj

Dr. Larisa Kasumagić-Kafedžić

“(…) kao nastavnica, pokušavala sam se pobrinuti da moji učenici nauče ono što moji nastavnici nisu uspjeli mene naučiti - da je historija u velikoj mjeri rezultat ljudskih odluka, da je prevencija moguća i da obrazovanje mora imati moralnu komponentu ukoliko želi da doprinese promjenama. Suočavanje s prošlošću temelji se na ovim uvjerenjima. Također je zasnovano i na vjerovanju da obrazovanje u demokratiji treba da bude, kao što je jednom izjavio Alexis Tocqueville, “učenje na slobodi”. To znači da obrazovanje mora promovirati stavove, vrijednosti i vještine neophodne da bi se živjelo u slobodi.”¹

(Margot Stern Strom²; prema Barr, 2005)

U Bosni i Hercegovini svjedoci smo promjena koje se neprestano dešavaju u procesu odgoja i obrazovanja: promjene u osnovnoškolskom obrazovanju uvođenjem obavezne devetogodišnje škole; inkluzija djece s posebnim obrazovnim potrebama; promjene u obrazovanju nastavnika svih predmetnih područja; kurikularne reforme i izrada zajedničke jezgre za različita predmetna područja. Mnoge od promjena kojima svjedočimo veoma često stavljaju akcenat na ispunjavanju forme koja se suštinski ne bavi društveno-pokretačkim promjenama. Promjene koje bi bile usmjerene na izgradnju pravičnog društva i koje bi trebale zaživjeti u učionici i odražavati kvalitetne obrazovne politike, moralno opredjeljenje i profesionalnu posvećenost školskog menadžmenta, učitelja i nastavnika, u velikoj mjeri su ogledalo društvenog konteksta u kojem i škole svakodnevno “žive” postkonfliktnu društvenu stvarnost – dominantne političke diskurse moći i institucionalizirane podjele, koje se ne mogu zanemariti jer kao takve odgovaraju širenju straha od svega što je drugačije. U kompleksnosti mnogih pitanja s kojima se Bosna i Hercegovina suočava i dvadeset

---

¹ “(…) as a teacher, I tried to ensure that my students learned what my own teachers failed to teach – that history is largely the result of human decisions, that prevention is possible, and that education must have a moral component if it is to make a difference. Facing history is based on those beliefs. It is also based on the conviction that education in a democracy must be what Alexis de Tocqueville once called an ‘apprenticeship in liberty’. That is, it must promote the attitudes, values, and skills needed to live in freedom” (Barr, 2005).

² Jedna od osnivača Organizacije “Facing History and Ourselves” (<http://www.facinghistory.org/>), predsjednica i izvršna direktorica. Margot Strom ojašnjava viziju obrazovanja u predgovoru knjige “Holokaust i ljudsko ponašanje” (engl. Holocaust and Human Behavior)

godina po završetku rata, pitamo se gdje je najbolje započeti s promjenama da bi one bile kvalitetne, smislene, da bi zaživjele u pedagoškoj praksi, da bi se desile u području sistemskih rješenja i obrazovnih politika. U odsustvu šire sistemske reforme koja bi odgovorila na kompleksnost svih izazova obrazovanja u postkonfliktnom društvu odgojno-obrazovne inicijative na lokalnom, formalnom i neformalnom nivou, i dalje predstavljaju mogućnost osnaživanja onih pojedinaca i moralno i društveno osviještenih nastavnika i aktivista, da se teme kulturnog sjećanja i suočavanja s prošlošću predstavljaju i propituju u kontekstu relevantnih pedagoških polazišta i metodičko-didaktičkih principa. Takve obrazovne inicijative ukazuju na potrebe za iznalaženjem novih načina suočavanja s prošlošću, suočavanja s dominantnim historijskim narativima i propitivanja ustaljenih koncepata identiteta, kako bi se mladi potaknuli na kritičko razmišljanje o procesu memorijalizacije i kako bi prepoznali vlastitu ulogu i odgovornost u procesu promjene. U takvom kritičko-pedagoškom odnosu prema temama identiteta, pripadanja, suočavanja sa traumama i bolnim sjećanjima, daje se prilika i mogućnost mladima da se u samom dijaloškom procesu osnažuju i sagledavaju svoju odgovornost i ulogu u procesu odlučivanja i u procesu postkonfliktnog društvenog oporavka.

Snaga koja konceptualno upravlja promjenama u ključnom smjeru prisutna je u literaturi i usmjerena je na fenomen kritičke pedagogije. Ova pedagogija je u svojoj suštini obrazovna filozofija koja podstiče pedagoge i nastavnike da profesiju podučavanja shvate kao jedan dinamičan proces u kojem se konstruira znanje (Banks, 1994) u interakciji s učenicima, a ne kao unaprijed određen tok u kojem je potrebno prenijeti učenicima egzaktna znanja (Freire, 1974, 1995, 1998; Giroux, 1992, 1997; prema: Byram, Feng 2004). Zagovornici kritičke pedagogije smatraju da u nastavnom procesu koji je ovako definiran učenici ne bi trebali biti pasivni konzumenti, već aktivni tvorci znanja koji su angažirani u kreativnom kulturološkom razvoju (Byram, Feng, 2004:158).

Unutar kritičke pedagogije na obrazovanje se gleda kao na proces učenja koji je oslobađajući i u kojem svi pojedinci, neovisno o klasi, rasi, spolu, jeziku, porijeklu ili etničkoj pripadnosti, postaju svjesni svojih sposobnosti da promoviraju djelotvorne promjene koje vode ka unapređenju društva. Kritička pedagogija tako pomaže studentima da dekonstruiraju unaprijed formirane ideje koje su od koristi samo dominantnim grupama i dominantnim narativima. Ovakav pristup vodi ka oslobađajućem procesu koji promovira

transformaciju bića, a proces *dijaloške retrospekcije* jedan je od načina da se postigne svjesnost o transformaciji. Refleksija igra ključnu ulogu u ovom procesu jer omogućava pogled unazad i pomaže nam da svoja prijašnja iskustva povežemo s trenutnom realnošću, te da konstruiramo novo značenje. Ideja *osvještavanja*³ (engl. *conscientization, critical consciousness, consciousness raising*) odnosi se na razvoj svjesnosti pojedinca unutar društva i svaka osoba trebala bi proći kroz taj proces (Freire, 1998). U ovakvoj pedagoškoj klimi mladi ljudi postaju svjesni vlastite uloge u procesu memorijalizacije, oslobađaju zatamnjene glasove i podstiču se na korištenje argumenata i činjenica kroz multiperspektivne i dijaloške analize.

Mirovna pedagogija jeste "filozofija i proces koji obuhvataju vještine, kao što su slušanje, refleksija, rješavanje problema, suradnja i rješavanje sukoba; ovakav proces podrazumijeva osnaživanje ljudi kroz vještine, stavove i znanja koja im pomažu da kreiraju sigurniji svijet u održivom okruženju" (Harris & Morrison, 2003:9; cit. prema: Opotow, Gerson, Woodside, 2005). Da bi bilo djelotvorno, *mirovno obrazovanje* treba izbjegavati ograničavajući fokus koji romantizira neodrživu i stabilnu viziju mira i umjesto toga pokušati predstaviti dinamičnu i neodložnu prirodu društvenih tenzija s ciljem preispitivanja društvenih uređenja koji institucionaliziraju nejednakost i nepravdu (Opotow, Gerson i Woodside, 2005). Mirovno obrazovanje je u svojoj suštini dinamično, interdisciplinarno i multikulturalno i proisteklo je iz rada mnogih uvaženih pedagoga i aktivista za mir, kao što su John Dewey, Maria Montessori, Paulo Freire, Johan Galtung, Elise i Kenneth Boulding i mnogi drugi.

Mir podrazumijeva ne samo odsustvo tradicionalnih formi vidljivog nasilja već i pozitivno prisustvo dobrobiti, društvene pravde, jednakosti spolova, ljudskih prava. Mirovno obrazovanje ne podučava učenike o tome šta da misle, već kako da kritički razmišljaju, pa se ovakvi principi prepliću s kritičkom pedagogijom; mirovno obrazovanje nema za cilj reprodukciju znanja, već transformaciju i kao takav proističe iz transformacijskog učenja, a pristupi koji se koriste u samom podučavanju su holistični i participatorni.

---

³ Engleski termin *conscientization* je prevod portugalskog termina *conscientizaçã*, koji je popularizirao brazilski pedagog, aktivist i teoretičar Paulo Freire u svojoj knjizi "Pedagogija potlačenih" (*Pedagogy of the Oppressed*, 1970).

O sličnoj transformaciji govori i Swee-Hin (1997) nazivajući je “kritičkim osnaživanjem”:

“Ako mirovno obrazovanje nije u stanju ili neće da potakne ne samo naše misli već i naša srca i duše na lično i društveno djelovanje za izgradnju mira, onda će ostati samo kao umrtvljena, i prije svega “akademska” vježba, čak i u neformalnom obrazovnom kontekstu (...) Dok se neformalno obrazovanje često smatra prirodnim staništem za kritičko osnaživanje, institucije za formalno obrazovanje trebale bi isto tako podsticati učenike na transformaciju.”⁴

(Swee-Hin, 1997; cit. prema: Clarke-Habibi, 2005)

Sjećanje u pokretu - Pedagoški alat o kulturi sjećanja sa svojom kreativnom vizijom potiče mlade ljude da otvore mnogobrojna pitanja za propitivanje historije, dominantnih i prevladavajućih narativa o spomenicima i memorijalnim lokalitetima na zapadnom Balkanu i uloge umjetnosti i umjetnika u procesu memorijalizacije i suočavanja s prošlošću. Ovakvi alati imaju za cilj da potiču mlade na društveno djelovanje za očuvanje i izgradnju mira, a uloga nastavnika i edukatora u formalnom i neformalnom odgojno-obrazovnom kontekstu je ključna u kreiranju sigurnog i empatičnog okruženja koje rezultira “kritičkim osnaživanjem”.

Radioničarski tip pedagoškog rada omogućava edukatorima da potiču mlade na kritičku analizu koristeći različite interaktivne i kooperativne aktivnosti i strategije, kao i video materijale koji odražavaju istinski participativne strategije jer su mladi učestvovali u procesu osmišljavanja, snimanja, sagledavanja uloge memorijalizacije, kreiranja i montiranja predstavljenih historijskih narativa. Budući da su materijali dostupni na različitim jezicima, otvara se mogućnost korištenja radionica ili adaptiranja pojedinih aktivnosti i materijala u različitim predmetnim područjima, čime se podstiče kros-kurikularno povezivanje tema i sadržaja i prepoznavanje ciljeva interkulturalnog, mirovnog i građanskog odgoja i obrazovanja, a koji zauzimaju važno mjesto u ciljevima mnogih društveno-humanističkih područja i kurikulumu.

---

⁴ “If peace education is not able or willing to try to move not just minds but also hearts and spirits into personal and social action for peacebuilding, it will remain emasculated, a largely “academic” exercise even in the non-formal context... While the non-formal community sector is often seen as the “natural” site for critical empowerment, the formal education institutions should also challenge learners towards transformation.” (Swee-Hin, 1997; cit. prema: Clarke-Habibi, 2005)

Obrazovne inicijative u Bosni i Hercegovini koje koriste participatorne i holistične pristupe i strategije, a koje rezultiraju aktivizmom mladih ljudi potaknutih na transformaciju društva i izgradnju mira, za sada još uvijek “iznose” posvećeni i osviješteni pojedinci, pedagozi, aktivisti, i nastavnici koji transformiraju svijet transformirajući sebe i svoje učionice, koji su i sami prošli razvojni put osvještavanja i prepoznali moralnu i društvenu odgovornost svojih nastavničkih poziva. Odgojno-obrazovne institucije, prvenstveno nastavnički fakulteti i istraživački instituti, trebaju na sličan način preuzeti ulogu u pokretanju ovakvih inicijativa i otvaranju pitanja o važnosti i krucijalnoj ulozi obrazovanja u postkonfliktnom društvu. Ukoliko obrazovanje ne bude utemeljeno na kritičko-pedagoškim i humanističkim principima, suočavanje sa prošlošću ostat će samo odraz u ogledalu društvene stvarnosti fragmentiranosti, podjela i dominantnih političkih diskursa moći. Ako obrazovanje nije u stanju ili neće da potakne mlade ljude na društveno djelovanje i izgradnju mira, onda će i “ostati samo kao umrtvljena i prije svega akademska vježba”.

autori

Priručnik:

Laura Boerhout je istraživačica “Amsterdamskog centra za naslijeđe, sjećanje i materijalnu kulturu” koja trenutno radi kao edukatorica /kustosica na projektu “Neispričana (hi)storija ratova u bivšoj Jugoslaviji”. Zajedno sa organizacijama Anne Frank House i Inicijativom mladih za ljudska prava BiH (YIHR BiH) organizovala je radionice Memory Walk Sarajevo i Memory Walk München.

Bojana Dujković-Blagojević je diplomirala i magistrirala istoriju na Univerzitetu u Banjoj Luci. Nastavnik, autorica i urednica dodatnih nastavnih materijala, također je članica UO EUROCLIO - HIP BiH.

Melisa Forić je historičarka iz Sarajeva, autorica i koautorica nekoliko udžbenika historije za srednje i osnovne škole. Članica je Udruženja nastavnika i profesora historije u Bosni i Hercegovini EUROCLIO-HIP BiH. Zaposlena je u Centru za balkanske studije pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Senada Jusić je historičarka i članica Udruženja nastavnika i profesora historije u Bosni i Hercegovini EUROCLIO-HIP BiH. Predaje u srednjoj i osnovnoj školi, učestvovala je na brojnim konferencijama i projektima iz oblasti istraživanja i analize historijske građe, novih nastavnih metoda podučavanja historije, te u projektima o zabrani diskriminacije.

Muhamed Kafedžić Muha je profesor likovnog obrazovanja i odgoja i magistar slikarstva, a živi i radi u Sarajevu kao samostalni umjetnik.

Vjollca Krasniqi je sociologinja i asistent profesorica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Prištini. Ona je kopredsjedavajuća Univerzitetskog programa za rodne studije i istraživanja. Pisala je o različitim temama vezanim za postkonfliktnu rekonstrukciju na Kosovu sa fokusom na rod, naciju i izgradnju države, te tranzicijsku pravdu.

Larisa Kasumagić-Kafedžić je višegodišnja aktivistkinja u oblasti mirovnog odgoja i obrazovanja, filozofije nenasilja i interkulturalnog odgoja. Trenutno radi na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu na pedagoškoj grupi predmeta nastavničkog smjera.

Nita Luci je predavačica na Odsjeku za antropologiju pri Univerzitetu u Prištini. Njen trenutni rad na temu politizacija sjećanja u sklopu Univerzitetskog programa za rodne studije i istraživanja se fokusira na maskulinitet na Kosovu.

Nicolas Moll, doktor nauka u oblasti savremene historije je historičar i predavač iz oblasti interkulturalne saradnje i suočavanja s prošlošću. Profesionalno je aktivan u zemljama zapadnog Balkana i zapadne Evrope, a radi i kao koordinator evropske platforme za razmjenu Memory Lab.

Michele Parente već 18 godina radi kao socijalni pedagog i stručnjak za građansko rješavanje konflikata i mirovni rad. Od 2008. godine obavlja funkciju menadžera projekta *forumZFD* u Bosni i Hercegovini.

Wouter Reitsema je historičar koji trenutno radi kao nastavnik historije u srednjoj školi. Prethodno je radio sa organizacijom Anne Frank House na aktivnostima usmjerenim borbi protiv diskriminacije u nastavnom programu i učionici.

Konsultanti:

Suad Alić 18 godina radi u srednjoj školi, od čega 4 godine obavlja funkciju direktora škole. Od 2007. godine stalni je predstavnik BiH pri Vijeću Evrope po pitanju građanskog obrazovanja i programa EDC-a.

Andrea Baotić diplomirana je povjesničarka umjetnosti i romanistica. Radi kao asistentica za podučavanje i istraživanje na Katedri za historiju umjetnosti Univerziteta u Sarajevu.

Judith Brand je od juna 2014. menadžerica programa *forumZFD* u Bosni i Hercegovini. Po struci je socijalni radnik, a magistarski stepen je stekla nakon završenih istočnoevropskih studija. Stekla je zavidno iskustvo radom u zemljama zapadnog Balkana.

Elma Hašimbegović je historičarka i muzejska savjetnica. Trenutno obavlja funkciju direktorice Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Adis Hukanović je magistar psihologije i mirovni aktivista. Radio je za Inicijativu mladih za ljudska prava (YIHR BiH), Udruženje Prijedorčanki Izvor iz Prijedora i na Američkom programu za mlade lidere. Od aprila 2016. godine radi kao projekt koordinator u organizaciji *forumZFD* u Sarajevu.

Alma Mašić je od 1994. uključena u sektor civilnog društva u Bosni i Hercegovini i posjeduje ogromno znanje o razvoju civilnog društva i pitanjima demokratije na Balkanu, a prvenstveno se bavi temama vezanim za suočavanje s prošlošću i tranzicijsku pravdu za žrtve i mlade.

Nerkez Opačin je predavač na Odsjeku za međunarodne odnose na Internacionalnom univerzitetu u Sarajevu. Predmet njegovog istraživanja su analiza i rješavanje konflikata, mirovne studije i međunarodni odnosi.

Christian Pfeifer je diplomirao na Odsjeku za politologiju, srpsko-hrvatski jezik, književnost i historiju. Od 2008. godine regionalni je menadžer programa *forumZFD* za regiju zapadnog Balkana sa sjedištem u Beogradu.

Soraja Zagić je magistrirala Ljudska prava i demokratiju na Univerzitetu u Bolonji / Univerzitet u Sarajevu. Radi kao projekt menadžerica u organizaciji *forumZFD* u Bosni i Hercegovini.

DVD: kratki filmovi, dokumentarac i videoklipovi

Učesnici i koautori kratkog animiranog filma MOnuMENTImotion: Dukagjin Borova, Ardi Borova, Edita Dauti, Paula Feicke, Ermira Gega, Dejan Kosanić, Andrea Kovačević, Moritz Kremer, Bleron Krivanjeva, Branislav Pantić, Filip Pantić, Tonin Tarčuki, Luka Tilinger, Marko Krojač, Jan-Alex Niklas Wahl, Fabian Hanschen, Michele Parente, Muhamed Kafedžić Muha.

Učesnici i koautori Šetnje kroz sjećanje (Memory walk) u Sarajevu i Šetnje kroz sjećanje (Memory walk) u Münchenu. Videoklipovi: Filip Bojanić, Nermin Šehić, Boris Batković, Amir Haskić, Nejra Oruč, Sejdefa Ibišević, Naida Hodžić, Kenan Murić, Daniel Zerem, Hana Ćurak, Sabina Hajdarević, Marko Matović, Aida Duraković, Amar Kolašinac, Amina Alijagić, Dalila Zaimović, Emina Adilović, Alexander Bayer, Vanessa Binder, Alina Feldmeier, Alexander Gebhardt, Monika Karlinger, Carina Klein, Veronika Kribitzneck, Nicolas Weigel, Jessica Weiß, Bastian Wirthmann. **Zahvalnost dugujemo i:** Nini Šeremet, Nicolasu Mollu, Yanu Paulu Dubbelmanu, Lukasu Ellmeru, Aaronu Petereru, Almi Mašić, Chloe Grant, Lamiji Landžo, Ingi Kotlo, Wouteru Reitsemi, Martini Bachmann, Sachi Bertram, Tobiasu Traxleru, Paulu Grabenbergeru.

Autori/ce kratkog filma “Indexi i Mirza” iz JU Gimnazije Obala Sarajevo: Amila Mašović; Ajna Grabus; Armin Papović; Benjamin Fazlić; Ilma Subotić; Tija Hajro; Lejla Smječanin; Ena Čengić; Kerim Hodžić i profesor Irfan Kubat.

Autorica dokumentarnog filma “Sjećanje na druge”: Ana Čigon, nagrađivana umjetnica i režiserka iz Slovenije koja pretežno koristi video, performans i nove medije. Njeni dokumentarni filmovi bave se feminizmom i socijalnim pitanjima.

Materijal i resursi o kulturi sjećanja i suočavanja sa prošlošću na Zapadnom Balkanu s fokusom na edukaciju

Edukativna i informativna online platforma sa akterima, lekcijama, alatima, te iskustvima o edukaciji u oblasti kulture sjećanja	http://www.memorytools.cliohipbih.ba
Suočavanje sa prošlošću – web stranica i platforma za umrežavanje na Zapadnom Balkanu	http://www.dwp-balkan.org
EUROCLIO HIP BiH Udruženje nastavnika istorije/ historije/povijesti Bosne i Hercegovine	http://cliohipbih.ba
Forum Civilna mirovna služba (<i>forumZFD</i>)	http://www.forumzfd.de http://westernbalkans.forumzfd.org
Anne Frank House / Memory walk	http://www.annefrank.org
Projekt HIP – Historija, Istorija, Povijest - poruke za sadašnjost	http://www.historijaistorijapovijest.org
Udruženje za podršku ratnim veteranima, obiteljima i žrtvama rata u Bosni i Hercegovini “Pravipožar”	http://www.pravipozar.com
Humanity in Action u BiH	http://www.humanityinaction.org
Inicijativa mladih za ljudska prava u BiH	http://www.yihr.ba
Mreža za izgradnju mira BiH	http://www.mreza-mira.net
Pax christi Aachen, Međunarodni mirovni pokret, Ahen (Njemačka)	http://www.paxchristi-aachen.de/
Helsinški odbor za ljudska prava u Republici Srpskoj (BiH), Bijeljina	http://www.helcommrs.org/
Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek (Hrvatska)	http://www.centar-za-mir.hr
BIRN: Balkanska istraživačka mreža Tranzicijska pravda, memorijalizacija, Postratni balkanski spomenici u fokusu	http://www.balkaninsight.com/en/page/balkan-transitional-justice-memorialisation-conflicting-memories
Pravo ljudski	http://pravoljudski.org/en/index.html#
Laboratorija sjećanja	http://www.memorylab-europe.eu
Projekt Neprikladni spomenici	http://www.inappropriatemonuments.org
Centar za demokratiju i pomirenje u Jugoistočnoj Evropi	http://www.cdrsee.org
EUROCLIO Europska asocijacija nastavnika historije (Holandija)	http://www.euroclio.eu

Fond za humanitarno pravo, Beograd (Srbija)	http://www.hlc-rdc.org
C31-Centar za razvoj kulture dečjih prava, Beograd (Srbija)	https://www.facebook.com/pages/C31-Centar-za-razvoj-kulture-decijih-prava/
Documenta – Centar za suočavanje sa prošlošću, Zagreb (Hrvatska)	http://www.documenta.hr/en/home.html
Muzej ratnog djetinjstva, BiH	http://djetinjstvouratu.com/muzej/
Centar za nenasilnu akciju (CNA), BiH i Srbija	http://kulturasjecanja.org/en/
PCRC - Postkonfliktni istraživački centar BiH	http://www.balkandiskurs.com/en/2016/01/13/the-bridges-of-bosnia-herzegovina/
Institut za kulturu i umjetnost Ars acta, Skopje (Makedonija)	http://www.facebook.com/ars.acta
Nevidljiva umjetnost	http://www.balkaninsight.com/en/article/critical-voices-erased-from-macedonian-arts--11-05-20
Drugi svijet Jugoslavia, kratki igrani film	http://www.nowness.com/story/a-second-world-yugoslavia www.nowness.com/story/a-second-world-yugoslavia
BIRN - dokumentarac 'The Unidentified' o ratu na Kosovu	http://www.balkaninsight.com/en/article/birn-s-war-movie-premieres-at-sarajevo-film-festival-08-16-2015-1 http://www.balkaninsight.com/en/article/birn-documentary-screened-for-us-students http://www.balkaninsight.com/en/article/new-birn-war-crimes-movie-premiered-belgrade
Kratki film britanskog redatelja Jamieja Donoughuea 'Shok' ('Friend'), o ratovima iz devedesetih	http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-movie-reaches-hollywood-01-14-2016
Projekat Living together dokumentarni film o hrabrosti jugoslavenskog sportiste "Know What is Offside"	http://www.balkaninsight.com/en/article/sportsmen-wartime-acts-honoured-in-film
WARM Foundation: War Reporters' Festival, BiH (Festival ratnih reportera)	http://www.balkaninsight.com/en/article/international-war-reports-call-for-truth-and-justice-in-sarajevo

Festival tolerancije, posvećen filmu i edukaciji, Zagreb (Hrvatska)	http://www.balkaninsight.com/en/article/film-festival-of-tolerance-starts-in-zagreb
'Camps of Death' (Logori smrti) dokumentarni film, Sarajevo, BiH	http://www.balkaninsight.com/en/article/documentary-camps-of-death-premiered
Dokumentarni film o ratnim silovanjima i seksualnom zlostavljanju 'Silent Scream'	http://www.balkaninsight.com/en/article/birm-documentary-silent-scream-premiers-in-sarajevo
Novinska agencija SENSE: Arhiv o suđenjima za genocid u Srebrenici otvoren u Memorijalnom centru Potočari u Srebrenici	http://www.balkaninsight.com/en/article/news-agency-sense-s-archive-on-srebrenica-in-potocari
Dokumentarni film "The Majority Starts Here" govori o tome kako mladi interpretiraju posljednji konflikt u bivšoj Jugoslaviji	http://www.balkaninsight.com/en/article/majority-starts-here-premiers-in-mitrovica http://www.balkaninsight.com/en/article/new-birm-film-shows-tolerance-is-possible http://www.balkaninsight.com/en/article/birm-premieres-film-on-youth-and-war http://www.balkaninsight.com/en/article/birm-documentary-premieres-in-skopje
Dokumentarni film 'Missing You...', govori o napornom i traumatičnom procesu traženja posmrtnih ostataka nestalih osoba	http://www.balkaninsight.com/en/article/documentary-missing-you-premieres-in-sarajevo
"Umjetnost u tamno doba" izložba politički motiviranih karikatura koje su nastale za vrijeme vladavine Slobodana Miloševića	http://www.balkaninsight.com/en/article/belgrade-hosts-cartoons-from-dark-times
Dokumentarni film "Sjeti me se" udruženja Prijedorčanki "Izvor", u režiji Azre Hodžić, govori o procesu suočavanja sa prošlošću dvije djevojke, Haseme, koja je imala dvije godine kada joj je otac odveden u logor Keraterm, i Lejle, starosne dobi tek nekoliko mjeseci kada joj je otac nestao	https://www.ictj.org/news/documentary-film-remember-me
Dokumentarni film "Through Their Eyes: Witnesses to Justice" naglašava ulogu svjedoka u suđenjima za ratne zločine pri Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Hagu (ICTY)	http://www.balkaninsight.com/en/article/premiere-screenings-of-icty-s-documentary-in-zagreb
Mapa suđenja za ratne zločine (online) – (OSCE misija u BiH)	http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnian-war-crimes-case-map-published

Glumci iz Srbije i s Kosova u zajedničkom projektu izvođenja Shakespeareove drame Romeo i Julia	http://www.balkaninsight.com/en/article/romeo-and-juliet-connects-belgrade-and-pristina
Ex jugoslavenski muzičar izvodi 'War Requiem' na koncertu posvećenom promociji međusobne saradnje i razumijevanja.	http://www.balkaninsight.com/en/article/zagreb-orchrestras-from-the-region-played-britten
Sarajevo je domaćin Internacionalne konferencije za mir pod sloganom "Living Together is the Future" (Živjeti zajedno je budućnost)	http://www.balkaninsight.com/en/article/sarajevo-international-conference-urged-for-peace
Škola tranzicijske pravde za mir na Balkanu	http://www.balkaninsight.com/en/article/sarajevo-to-share-lessons-in-summer-school
Centar za mlade Kwart Prijedor	http://centarzamladekwartprijedor.blogspot.ba/
Udruženje građana "Oštra nula" Banja Luka, BiH	http://ostranula.org/
Centar za izgradnju mira Sanski Most / Center for peacebuilding Sanski Most	http://unvocim.net/eng/
Projekat Zajednička historija jugoistočne Europe je multinacionalna i multidisciplinarna inicijativa koja koristi multiperspektivni, participativni i kritički pristup u edukaciji o historiji u svrhu borbe protiv nacionalizma, u prevazilaženju neprijateljstava, te promociji jednakosti i raznovrsnosti.	http://www.fes-soe.org/news-list/e/the-southeast-european-joint-history-project/
Facing History and Ourselves je međunarodna neprofitna organizacija za edukaciju i razvoj. Misija organizacije je uključivanje učenika raznih profila da istražuju o rasizmu, predrasudama i antisemitizmu kako bi se promovisao i potakao razvoj humanijeg i više informisanog građanstva.	https://www.facinghistory.org
Organizacija EIHR razvija partnerstva i nudi podršku nastavnicima, edukatorima, istraživačima i organizacijama za podučavanje o Holokaustu, ljudskim pravima i o prevenciji genocida.	http://www.eihr.org

Prevod:

Diwan, društvo za pružanje jezičkih i drugih usluga, Sarajevo

Lektorice:

Zinaida Lakić i Amela Šehović

Fotograf:

Sve slike su iz kataloga MOnuMENTI, autor Marko Krojač (osim slika Modul V: "kadar iz nastanka materijala MOnuMENTImotion, autor Muhamed Kafedžić Muha i slika Modul VII: kadar iz kratkog filma Indexi i Mirza, autor JU Gimnazija Obala Sarajevo Daniel Brumund, slika "Ratnik na konju"

Fotografija c/b Boro i Ramiz u priručniku i na pedagoškoj kartici, autor nije poznat (wikipedia)

DVD mastering:

Muhamed Kafedžić Muha

Damir Šauli

Muzika u kratkom filmu "MOnuMENTImotion":

Renato Foder

Dizajn:

Studio Lisica

DTP:

Jasmin Leventa

Štamparija:

Dobra knjiga Sarajevo

Izdavač:

Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (*forumZFD*)

Tiraž:

200

Sarajevo, 2016.

Copyright: Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (*forumZFD*)

Ova publikacija je vlasništvo Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (*forumZFD*). Publikacija se može koristiti slobodno za edukaciju i u druge nekomercijalne svrhe bez dozvole izdavača. Koristeći dijelove ovog materijala korisnici/e se obavezuju na sljedeće pravilno citiranje: **"Sjećanje u pokretu - pedagoški alat o kulturi sjećanja", *forumZFD* i autori**. Korištenje publikacije je poželjno. Korisnici/e se mole da informišu *forumZFD* (parente@forumzfd.de) prije korištenja materijala ili njegovih dijelova.

Zahvalnica:

Dijelovi ovog priručnika vezani za projekat Memory Walk napravljeni su na osnovu prethodnog priručnika "Memory Walk. Obrazovni alat" (kreiran od strane Kongresa nacionalnih manjina Ukrajine) i posebno se zahvaljujemo stručnjacima koji su radili na izradi ovog priručnika: Kira Kreyderman (Kongres nacionalnih manjina Ukrajine), Olexander Voitenko (nezavisni stručnjak) i Mikhail Tyaglyy (Ukrajinski centar za studije Holokausta).

Zahvaljujemo se Ani Čigon, umjetnici i režiserki iz Slovenije, koja nam je ustupila prava na korištenje njenog dokumentarnog filma "Sjećanje na druge", kao sastavnog dijela novog pedagoškog alata "Sjećanje u pokretu", Gimnaziji Obala u Sarajevu, Bosna i Hercegovina, za njihov kratki film "Indexi i Mirza" te Niti Luci i Vjolci Krasniqi, profesoricama na Univerzitetu u Prištini (Kosovo), koje su izradile pedagoški modul VI "Sjećanje na druge".

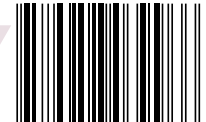
Zahvaljujemo se i Soraji Zagić, Suniti Dautbegović-Bošnjaković, Judith Brand, Adisu Hukanoviću, Korabu Krasniciju (*forumZFD*), Gerdi Seidelmann (volonterki pax christi Aachen), te Evi Goesswein za njihov dragocjeni doprinos.

Posebno se zahvaljujemo svim 124 nastavnicima/ama i edukatorima koji su prošli/e kroz treninga za trenere/ice o implementaciji prvog izdanja ovog pedagoškog alata i koji su prenijeli nova znanja mladim učenicima i studentima. Na kraju, veliku zahvalnost upućujemo Amri Hasići, profesorici na Univerzitetu u Tuzli koja je, nakon treninga, samoinicijativom uspjela da pedagoški alat o kulturi sjećanja "Sjećanje u pokretu" bude prihvaćen od strane dekana i odobren kao dio curriculuma na Odsjeku Historija na Filozofskom Fakultetu u Tuzli.

ISBN 978-9958-0399-6-6

9 789958 039966 >

Priručnik je strukturiran kao interaktivni nastavni alat za učitelje, nastavnike i profesore koji rade sa učesnicima dobi od 15 do 25 godina, a sadrži:

- sedam tematskih modula o kulturi sjećanja;
- jedanaest jedinica za rad sa učenicima i studentima, kao i za rad sa mladima koji su aktivni u omladinskim, nevladinim, kulturnim i obrazovnim organizacijama;
- dva pismena sastava (eseja);
- DVD sa audiovizuelnim didaktičkim materijalom (sedam kratkih filmova i jedan dokumentarni film);
- 27 didaktičkih kartica (za rad sa učesnicima radionica) sa slikama spomenika i memorijala zapadnog Balkana;
- katalog o spomenicima zapadnog Balkana pod nazivom MONUMENTI;
- biografije autora/ica;
- izbor relevantnog resursnog materijala za edukaciju o kulturi sjećanja.

Autori:

Melisa Forić
Bojana Dujković-Blagojević
Senada Jusić
Larisa Kasumagić-Kafedžić
Laura Boerhout

i

Vjollca Krasniqi
Nita Luci
Wouter Reitsema
Muhamed Kafedžić Muha
Nicolas Moll
Ana Čigon
Michele Parente
Učenici JU Gimnazija Obala Sarajevo

Uz finansijsku podršku